

A Comparative Study of the Ontological and Epistemological Foundations of the Inner Layers (Butun) of the Qur'an in the Thought of 'Allama Tabataba'i and Imam Khomeini

Seyyed Masoud Omrani¹ , Mostafa AhmadiFar²

1. Corresponding Author, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: emrani@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: 0945367430@miu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
20 February 2026
Received in revised form
13 April 2026
Accepted
23 April 2026
Available online
22 June 2026

Keywords:

inner layers of the
Qur'an (butun al-
Qur'an),
Imami theology,
'Allama Tabataba'i,
Imam Khomeini,
outward and inward
(zahir wa batin),
ontology,
epistemology

ABSTRACT

This study compares the ontological and epistemological foundations of the Qur'an's inner layers in the thought of 'Allāma Ṭabāṭabā'ī and Imam Khomeini. The central question analyzes fundamental differences in understanding these inner layers' levels, providing a systematic framework for comparing both perspectives. Using a descriptive-analytical, comparative method based on a four-stage model (independent description, convergent comparison, explaining commonalities and divergences, evaluation and theorizing), it examines their key works: *Al-Mizān*, *Qur'ān dar Islām*, *Adāb al-Ṣalāt*, *Sirr al-Ṣalāt*, *Tafsīr Sūrat al-Hamd*, *Chihil Ḥadīth*, and *Miṣbāḥ al-Hidāya*. Findings indicate that while both thinkers affirm the Qur'an's existential levels, multiple inner layers, and longitudinal continuity between outward (ẓāhir) and inward (bāṭin) dimensions, they differ significantly regarding the inner dimension's reality and access to it. Ontologically, 'Allāma, within transcendent theosophy, views the Qur'an as a gradational (tashkīkī) reality descended from the Kitāb Maknūn (Hidden Book) to verbal form. Conversely, Imam Khomeini's mystical approach views the Qur'an as the manifestation of the Greatest Divine Name (ism a'zam), linked to wilāya (spiritual authority) and the Perfect Human (insān kāmil). Epistemologically, 'Allāma emphasizes intra-Qur'ānic interpretation, contemplation, demonstrative reason, and traditions, treating soul purification as auxiliary. Conversely, Imam Khomeini regards soul purification and spiritual wayfaring as essential, and mystical vision as the primary means to discover inner layers. Comparatively, 'Allāma's approach is text-centered and philosophical-exegetical, showing greater methodological rigor, whereas Imam Khomeini's approach is mystical-soteriological, emphasizing existential and pedagogical dimensions of Qur'ānic understanding. Finally, evaluating both perspectives, this study proposes a synthetic stage-based theory comprising three inner levels (semantic, referential, existential) and four validity criteria (consistency with outward meaning, harmony with the Qur'ānic system, tradition-based verification, and relative transmissibility) as a novel framework for philosophical-mystical studies of Qur'ānic inner layers.

Cite this article: Omrani, S. M., & AhmadiFar, M. (2026). A Comparative Study of the Ontological and Epistemological Foundations of the Inner Layers (Butun) of the Qur'an in the Thought of 'Allama Tabataba'i and Imam Khomeini. *Theology Journal*, 13(1), 243-279. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23639.2079>

© Author (s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2026.23639.2079

1. Introduction

The question of the inner layers (buṭūn) of the Qur'ān—the existence of deep layers of meaning beneath the outward expression of the verses—constitutes one of the most fundamental topics in Qur'ānic sciences within Imāmī thought, rooted in widely transmitted traditions (riwāyāt) from the Prophet (PBUH) and the Imams (AS). This theory offers a philosophical response to the challenge of the Qur'ān's eternality and universality, accounting for its capacity to address diverse audiences across time and place through multiple levels of meaning. Among contemporary thinkers, two prominent and influential perspectives exist: the philosophical-exegetical perspective of 'Allāma Sayyid Muḥammad Ḥusayn Ṭabāṭabā'ī (author of *Al-Mīzān*) and the mystical-soteriological ('irfānī-sulūkī) perspective of Imam Khomeini.

The central research question of this study is: What are the fundamental differences in the ontological and epistemological foundations of the "inner layers of the Qur'ān" in the intellectual systems of these two thinkers, and what implications do these differences have for the methodology of Qur'ānic exegesis? The significance of this research lies in its clarification of the conceptual confusion between "inner layer" (baṭn), "exegesis" (tafsīr), and "hermeneutical interpretation" (ta'wīl), while revealing the strengths and weaknesses of each perspective. By presenting a synthetic theory, it creates a bridge between philosophical rationality and mystical spirituality in understanding the Qur'ān. The innovation of this article is its systematic focus on ontological and epistemological foundations and its presentation of a practical three-stage model for understanding the inner layers.

2. Methodology

This research is fundamental-theoretical in purpose and descriptive-analytical in nature, employing a comparative approach. Data collection was conducted through library research, consulting the principal works of the two thinkers, including *Al-Mīzān* and *Qur'ān dar Islām* (for 'Allāma), and *Ādāb al-Ṣalāt*, *Sirr al-Ṣalāt*, *Tafsīr Sūrat al-Ḥamd*, *Chihil Ḥadīth*, and *Miṣbāḥ al-Hidāya* (for Imam Khomeini). The method of content analysis is qualitative, based on a four-stage comparative model: (1) independent description of each thinker's perspective in the domains of ontology and epistemology; (2) comparison based on homologous components; (3) explanation of commonalities and divergences; and (4) evaluation and presentation of a synthetic theory.

3. Findings

The findings are organized into two main sections:

3.1. Fundamental Commonalities

Both thinkers share agreement on the following principles: (1) acceptance of the principle of inner layers for the Qur'ān; (2) the existential reality of the Qur'ān (not merely a textual composition); (3) the multiplicity of levels of

inner layers; (4) the longitudinal (tūlī) continuity between the outward and inward (absence of contradiction); (5) the necessity of passing beyond the outward to reach the inward; (6) the non-invalidity of the outward by the inward; (7) the conditionality of understanding the inner layer; (8) the use of contemplation (tadabbur), reason (‘aql), and traditions (riwāyāt); (9) the central role of the Ahl al-Bayt (AS) in discovering the inner layers; (10) the non-absolute exclusivity of understanding inner layers to the infallibles; and (11) the rejection of applying a single word to more than one meaning (istimāl al-lafz fī akthar min ma‘nā).

3.2. Fundamental Divergences

In Ontological Foundations: ‘Allāma, within the framework of transcendent theosophy (al-ḥikma al-muta‘āliya), regards the Qur’ān as a "gradational existential reality" (ḥaqīqat-i wujūdī-yi tashkīkī) that has descended from the level of the Kitāb Maknūn (Hidden Book) to Arabic words. In contrast, Imam Khomeini, with a mystical (‘irfānī) approach, regards the Qur’ān as the "manifestation of the Greatest Divine Name" (tajallī-yi ism a‘zam-i ilāhī) and a reality connected to the "station of absolute spiritual authority" (maqām-i wilāyat-i muṭlaqa) and the "Perfect Human" (insān kāmil). ‘Allāma regards the inner dimension as the more intense level of the Qur’ān's existence in the world of the Divine Command (‘ālam al-amr), while Imam Khomeini identifies the ultimate inner dimension of the Qur’ān as the reality of wilāya itself. Furthermore, in ‘Allāma's thought, the human being is the "discoverer" (kāshif) of the Qur’ān's reality, whereas in Imam Khomeini's thought, the Perfect Human is the "manifestation" (maẓhar) of the Qur’ān's reality.

In Epistemological Foundations: ‘Allāma establishes the primary means of accessing the inner layers as "interpretation of the Qur’ān through the Qur’ān" (tafsīr al-Qur’ān bi-l-Qur’ān), "contemplation" (tadabbur), and "demonstrative reason" (‘aql-i burhānī), regarding the purification of the soul (tahārat-i nafs) as a facilitating and preparatory factor. Imam Khomeini, however, identifies "purification of the soul and spiritual wayfaring" (tahdhīb-i nafs wa sulūk-i ma‘nawī) as essential conditions and "mystical vision" (shuhūd-i ‘irfānī) as the primary means of discovering the inner layers. Reason in ‘Allāma's view is an essential tool and the primary criterion of understanding; in Imam Khomeini's view, reason is preparatory and only opens the way to the threshold of mystical vision. The ultimate objective in ‘Allāma's view is the discovery of the system of knowledge and guidance of the Qur’ān; in Imam Khomeini's view, it is spiritual transformation and the attainment of monotheism (tawḥīd).

3.3. Comparative Evaluation of Strengths and Weaknesses

Strengths of ‘Allāma's Perspective: ‘Allāma's view is stronger in terms of methodological rigor, scholarly coherence, rational explanation, and evaluability. It does not neglect the soteriological dimension and spiritual experience, though

in practice, a conceptual confusion has occurred between "semantic inner layer" (baṭn-i ma' nā' ī) and "referential inner layer" (baṭn-i muṣḍāqī).

Strengths of Imam Khomeini's Perspective: Imam Khomeini's view is distinguished by its spiritual depth, emphasis on the pedagogical dimension, and the connection between the Qur'ān and human spiritual wayfaring. However, it is weaker in terms of objective criteria, practical applicability (particularly the ambiguity in applying the seven levels of descent to specific verses), and the risk of subjective interpretations (tafwīhāt-i dhawqī).

4. Conclusion and Synthetic Theory

The outcome of the comparative analysis demonstrates that the two perspectives are not in complete contradiction but rather operate at two different levels of analysis (philosophical-exegetical versus mystical-soteriological), and they possess the capacity for integration. On this basis, this article presents a stage-based synthetic theory (naẓariya-yi tarkībī-yi marḥala-yī) comprising three successive levels for the inner layers of the Qur'ān and four criteria of validation:

The Three Stages of Understanding Inner Layers:

Stage One (Semantic Inner Layer — Baṭn-i Ma' nā' ī): The discovery of longitudinal layers of meaning through the tools of contemplation, interpretation of the Qur'ān through the Qur'ān, and demonstrative reason (derived from 'Allāma's method).

Stage Two (Referential Inner Layer — Baṭn-i Muṣḍāqī): The application of verses to inner referents throughout history, relying upon authoritative traditions of the Ahl al-Bayt (AS) and scholarly reasoning (ijtihād) (complementing 'Allāma's view).

Stage Three (Existential Inner Layer — Baṭn-i Wujūdī): The mystical vision of the Qur'ān's reality in the higher levels of existence as the manifestation of divine names, through the purification of the soul, spiritual wayfaring, and unveiling (kashf) (derived from Imam Khomeini's view).

Four Criteria for Validating Inner Layers:

Every claimed inner layer must be measured against:

Consistency with the outward meaning (sāzgārī bā zāhir-i āya);

Harmony with the overall system of the Qur'ān (hamāhangī bā niẓām-i kullī-yi Qur'ān);

Verification or non-contradiction with authoritative traditions (ta'yīd yā 'adam-i mukhālifat bā rawāyāt-i mu'tabar);

Relative transmissibility (qābilīyat-i intiqāl-i nisfī) — that is, the capacity to be explained to others.

This synthetic model, while preserving 'Allāma's exegetical methodological rigor, also encompasses the existential and pedagogical dimension

emphasized by Imam Khomeini, and may serve as a novel framework in the philosophical and mystical studies of the inner layers of the Qur'ān.

Declarations

Authors' Contributions: This article is single-authored.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The author expresses gratitude to the esteemed editor and reviewers of the journal for their guidance. Thanks are also extended to the respondents who shared their perspectives during the preliminary stage. No other individual or institution played a role in resource provision or research execution.

Ethical Considerations: Not specified.

Funding: This article received no financial support from any organization or institution. All costs were covered by the author.

Conflict of Interest: Not specified.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: Artificial intelligence (OpenAI's GPT-4o) was used in a limited capacity for translation, language editing, and formatting. AI played no role in the production of original content, philosophical analysis, inference of findings, or presentation of the synthetic theory. All scholarly content is the result of the author's independent reasoning and writing.

انجمن علوم اسلامی حوزه

جامعه
المصطفی
العالمیه

بررسی تطبیقی مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی بطون قرآن در اندیشه علامه طباطبائی و امام خمینی (ره)

سید مسعود عمرانی^۱، مصطفی احمدی‌فر^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: emrani@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: 0945367430@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

بطون قرآن،

کلام امامیه،

علامه طباطبائی،

امام خمینی،

ظاهر و باطن،

هستی‌شناسی،

معرفت‌شناسی

پژوهش حاضر با هدف تبیین تطبیقی مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی بطون قرآن در اندیشه علامه طباطبائی و امام خمینی (ره) انجام شده است. مسئله اصلی، تحلیل تفاوت‌های بنیادین در فهم مراتب بطون قرآن و ارائه چارچوبی نظام‌مند برای مقایسه دو دیدگاه است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی، مبتنی بر الگوی چهارمرحله‌ای (توصیف مستقل، مقایسه هم‌سو، تبیین اشتراکات و افتراقات، ارزیابی و نظریه‌پردازی)، به بررسی آثار اصلی دو اندیشمند شامل المیزان، قرآن در اسلام، آداب الصلاة، سر الصلاة، تفسیر سوره حمد، چهل حدیث و مصباح الهدایة پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هر دو متفکر قرآن را دارای مراتب وجودی و بطون متعدد می‌دانند و میان ظاهر و باطن آن پیوستگی طولی برقرار می‌کنند. با این حال، در تبیین حقیقت باطن و راه‌های دستیابی به آن تفاوت‌های اساسی وجود دارد. از منظر هستی‌شناختی، علامه در چهارچوب حکمت متعالیه، قرآن را حقیقتی تشکیکی می‌داند که از کتاب مکنون تا الفاظ تنزل یافته است، درحالی که امام خمینی با رویکرد عرفانی، قرآن را تجلی اسم اعظم الهی و حقیقتی مرتبط با مقام ولایت و انسان کامل تلقی می‌کند. در حوزه معرفت‌شناسی، علامه بر روش تفسیر قرآن به قرآن، تدبیر، عقل برهانی و روایات تأکید دارد و طهارت نفس را عامل کمک‌کننده می‌داند، اما امام خمینی تهذیب نفس و سلوک معنوی را شرط اساسی و شهود عرفانی را ابزار اصلی کشف بطون معرفی می‌کند. برآیند مقایسه تطبیقی نشان می‌دهد که رویکرد علامه ماهیتی فلسفی-تفسیری و متن‌محور دارد و از نظر روش‌مندی و انسجام علمی قوی‌تر است، درحالی که رویکرد امام خمینی ماهیتی عرفانی-سلوکی دارد و بُعد وجودی و تربیتی فهم قرآن را برجسته می‌سازد. این پژوهش در پایان با تحلیل نقاط قوت و ضعف هر دیدگاه، یک نظریه ترکیبی مرحله‌ای ارائه می‌دهد که شامل سه سطح بطون (معنایی، مصداقی، وجودی) و چهار معیار اعتبار (سازگاری با ظاهر، هماهنگی با نظام کلی قرآن، تأیید روایی، و قابلیت انتقال نسبی) است. این مدل می‌تواند به عنوان چارچوبی نوین در مطالعات فلسفی و عرفانی بطون قرآن مورد توجه قرار گیرد.

استناد: عمرانی، سید مسعود؛ احمدی‌فر، مصطفی. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی بطون قرآن در اندیشه علامه طباطبائی و امام خمینی (ره). پژوهشنامه کلام، ۱۳(۱)، ۲۷۹-۲۴۳. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23639.2079>

مقدمه

۱. بیان مسئله و اهمیت پژوهش

مسئله «بطون قرآن» یا وجود لایه‌های عمیق معنایی در آیات، از جمله مباحث بنیادین در اندیشه اسلامی است که ریشه در روایات متواتر از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) دارد. براساس این روایات، قرآن کریم صرفاً به معنای ظاهری منحصر نیست، بلکه معانی عمیق‌تری در پس ظاهر آیات نهفته است که از آن به «باطن» تعبیر می‌شود. این مسئله پیوندی وثیق با جاودانگی و جهان‌شمولی قرآن دارد؛ زیرا اگر قرآن تنها دارای معانی محدود به عصر نزول بود، پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی و عملی بشر در طول تاریخ با چالش مواجه می‌شد. نظریه بطون با طرح معانی لایه‌ای و قابلیت انطباق آیات بر مصادیق نوپیدا، تبیینی فلسفی از پویایی قرآن ارائه می‌دهد. در میان اندیشمندان امامیه، دو دیدگاه شاخص و تأثیرگذار در باب بطون قرآن وجود دارد: دیدگاه علامه سید محمدحسین طباطبایی با رویکردی فلسفی و سید روح‌الله موسوی خمینی (امام خمینی) با نگرشی عرفانی.

علامه بطون را امری نسبی و دارای مراتب طولی معنا می‌داند که در طول ظاهر قرار گرفته و آن را باطل نمی‌کند. در مقابل، امام خمینی بطون را از سنخ حقایق وجودی و مراتب تنزلات قرآن معرفی کرده و بر بی‌نهایت بودن آن تأکید می‌ورزد. این دو دیدگاه که هر یک ریشه در مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی خاص خود دارند، با وجود اشتراک در پذیرش اصل بطون، در مبانی، روش و نتایج تفاوت‌های قابل تأملی دارند.

۲. پرسش‌های پژوهش

پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از: تبیین تفاوت‌های بنیادین در مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی مفهوم «بطون قرآن» در منظومه فکری علامه طباطبایی و امام خمینی (ره) و تحلیل پیامدهای این تفاوت‌ها در روش‌شناسی تفسیر قرآن.

پرسش‌های فرعی نیز عبارت‌اند از:

۱. ماهیت وجودی باطن قرآن چیست؟ آیا باطن قرآن حقیقتی وجودی است یا صرفاً معنایی

باطنی؟ چه نسبتی میان ظاهر و باطن قرآن برقرار است؟

۲. راه‌های دستیابی به بطون قرآن کدام‌اند؟ آیا فهم بطون منحصر به معصومان است یا دیگران نیز

می‌توانند به آن دست یابند؟ نقش عقل، شهود، سلوک معنوی و روایات در فهم بطون چیست؟

۳. وجوه اشتراک و افتراق دو دیدگاه در مورد بطون قرآن چیست؟ آیا این دو دیدگاه قابل جمع

هستند یا ناسازگارند؟

۴. آیا می‌توان با ترکیب نقاط قوت دو دیدگاه، نظریه جامع‌تری در مورد بطون قرآن ارائه داد؟

۳. پیشینه پژوهش

موضوع بطون قرآن در آثار متعددی از سوی اندیشمندان و پژوهشگران مورد بحث قرار گرفته است. این آثار را می‌توان در چند دسته کلی جای داد:

الف) آثار مستقل درباره بطون قرآن: از جمله مهم‌ترین آثار مستقل در این زمینه می‌توان به کتاب پژوهشی تطبیقی در بطون قرآن نوشته سید حیدر طباطبائی (۱۳۷۸) اشاره کرد. این کتاب به مفهوم‌شناسی بطن قرآن از منظر فریقین پرداخته و اقوال دانشمندان شیعه و اهل سنت را بررسی تطبیقی کرده است.

ب) مقالات علمی-پژوهشی: مقالات متعددی به موضوع بطون قرآن پرداخته‌اند؛ از جمله مقاله «باطن قرآن کریم» از علی‌اکبر بابایی (۱۳۸۸) که به تبیین مفهوم، ضرورت و ادله اثبات باطن قرآن پرداخته است، و مقاله «ظاهر و بطن قرآن کریم» از ابراهیم کلانتری (۱۳۸۵) که به تحلیل چستی ظاهر و بطن قرآن و دیدگاه‌های مختلف در این باره اختصاص دارد.

ج) پژوهش‌های اختصاصی درباره دیدگاه علامه طباطبائی: مانند مقاله «تحلیل باطن قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبائی» از شریفانی و محب‌پور (۱۳۹۴) که به تبیین دیدگاه علامه درباره بطون پرداخته است.

د) پژوهش‌های اختصاصی درباره دیدگاه امام خمینی: مقالاتی همچون «باطن قرآن از دیدگاه امام خمینی» از سید عبدالله حسینی (۱۳۸۸) و «مراتب متعدد معنایی قرآن کریم از منظر عارفان مسلمان با تأکید بر آرای امام خمینی» از حسین مظفری (۱۳۹۵) از جمله آثاری هستند که به تبیین دیدگاه امام خمینی درباره بطون قرآن پرداخته‌اند.

ه) پژوهش‌های تطبیقی درباره دو اندیشمند: تاکنون دو پژوهش به بررسی تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبائی و امام خمینی پرداخته‌اند؛ از جمله پایان‌نامه کارشناسی ارشد «بررسی تطبیقی دیدگاه امام خمینی و علامه طباطبائی در تفسیر قرآن» توسط فایزه قاسمی (۱۳۹۵) که به مبانی تفسیری این دو اندیشمند پرداخته است. همچنین مقاله «بررسی تطبیقی وجوه معناشناختی و وجودشناختی مفهوم «باطن» و «تأویل» با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی و امام خمینی» (ایزدی و عبدالله‌زاده، ۱۳۹۷) که بیشتر به تحلیل تطبیقی و معناشناسی تأویل اختصاص دارد.

با وجود آثار یادشده، پژوهش حاضر دارای وجوه تمایز است و نوآوری این مقاله در سه محور خلاصه می‌شود:

۱. تمرکز نظام‌مند بر مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی به‌عنوان چهارچوب اصلی تحلیل، درحالی‌که پژوهش‌های قبلی بیشتر بر جنبه‌های تفسیری یا روایی تأکید داشته‌اند.
۲. ارائه تحلیل تطبیقی نظام‌مند بین دو مفسر مشهور براساس مؤلفه‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی که در پژوهش‌های پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است.
۳. ارائه یک مدل ترکیبی عملیاتی (سه مرحله‌ای) پس از ذکر نقاط قوت و ضعف و رفع ابهام مفهومی میان «باطن» و «تأویل» با ارائه جدول تطبیقی و تفکیک انواع بطون (معنایی، مصداقی، وجودی).

در نتیجه، این مقاله نه‌تنها به غنای مطالعات قرآنی می‌افزاید، بلکه پلی میان عقلانیت فلسفی و معنویت عرفانی در فهم قرآن ایجاد می‌کند و الگویی برای مواجهه خلاقانه با متن قرآن ارائه می‌دهد.

۴. روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، بنیادی نظری و از نظر ماهیت، توصیفی تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع معتبر اعم از کتب و مقالات تخصصی انجام شده است. روش تحلیل محتوا به صورت کیفی و مبتنی بر استنتاج و استنباط از متون مورد مطالعه است.

این پژوهش از الگوی تطبیقی مبتنی بر چهار مؤلفه اصلی پیروی می‌کند: توصیف دیدگاه هر اندیشمند به صورت مستقل، مقایسه بر پایه مؤلفه‌های همسان (هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی)، تبیین وجوه اشتراک و افتراق، ارزیابی و ارائه نظریه ترکیبی. این الگو برگرفته از روش تطبیقی در مطالعات فلسفی و کلامی است (رک: گوتر، ۲۰۱۴؛ انصاریان، ۱۳۸۹).

جامعه پژوهش، کلیه آثار مکتوب علامه طباطبائی و امام خمینی مرتبط با تفسیر و علوم قرآنی است. نمونه پژوهش به صورت هدفمند شامل مهم‌ترین آثار دو اندیشمند در این حوزه است؛ برای علامه طباطبائی: المیزان، قرآن در اسلام و شیعه در اسلام؛ برای امام خمینی: آداب الصلاة، سر الصلاة، تفسیر سوره حمد، چهل حدیث و مصباح الیهادیة. سایر آثار ایشان که به‌طور مستقیم به موضوع بطون پرداخته‌اند، از نمونه خارج شده‌اند.

۵. ساختار مقاله

پس از مقدمه، ابتدا مبانی علامه طباطبائی (هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی) و سپس مبانی امام خمینی به همین ترتیب بررسی می‌شود. در ادامه، مقایسه تطبیقی در دو بخش اشتراکات و افتراقات انجام می‌گیرد. سپس ارزیابی نقاط قوت و ضعف هر دیدگاه و در پایان نظریه ترکیبی ارائه می‌گردد.

بررسی مبانی و اندیشه‌های علامه طباطبائی پیرامون بطون قرآن

علامه سید محمدحسین طباطبائی (۱۲۸۱-۱۳۶۰) از بزرگترین مفسران و فیلسوفان امامیه است. تفسیر ارزشمند المیزان فی تفسیر القرآن مهم‌ترین اثر اوست که با روش تفسیر قرآن به قرآن نگارش یافته است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، مقدمه). ایشان در جلد سوم المیزان به مناسبت بحث از آیه ۷ سورة آل عمران، به‌طور مبسوط به موضوع ظاهر و باطن قرآن پرداخته (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۴-۷۶) و در کتاب قرآن در اسلام نیز این بحث را پی گرفته است (طباطبائی، ۱۳۸۷، ص. ۳۲-۴۵).

مفهوم‌شناسی بطن و واژه‌های مرتبط (ظاهر، تفسیر و تأویل)

«بطن» در لغت به معنای درون، نهان و عمق هرچیز است و در مقابل «ظاهر» قرار دارد (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۸، ص. ۲۲۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۳، ص. ۵۲). این واژه در قرآن نیز به معانی مختلفی مانند شکم، رحم و مطلق درون به کار رفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۱۳۰). ظاهر قرآن از نگاه علامه، معنایی است که از مدلول مطابقی آیه با استفاده از قواعد ادبیات عرب و محاورات عرفی فهمیده می‌شود. این معنا برای همگان قابل دسترسی است و مقدمه ورود به لایه‌های عمیق‌تر قرآن است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۴).

بطن قرآن معنایی است که در پس معنای ظاهر قرار دارد؛ خواه یک معنا باشد یا چند معنا، خواه نزدیک به ظاهر باشد یا دور و نیازمند واسطه. بطن، ظاهر را نفی نمی‌کند، بلکه در امتداد آن قرار دارد (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۴).

تفسیر در اصطلاح علامه، عبارت است از کشف مراد خداوند از آیات قرآن، اعم از معنای ظاهری یا باطنی. ابزار تفسیر، عقل برهانی، تدبر در آیات و روایات معتبر است. بنابراین «تفسیر» یک فعالیت معرفتی است که هم شامل ظاهر می‌شود و هم شامل بطن (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، مقدمه).

تأویل از نظر علامه، امری متفاوت از تفسیر و بطن است. تأویل، حقیقت عینی و خارجی آیه است که در عالم واقع تحقق دارد. به عبارت دیگر، تأویل همان «مصدق خارجی» یا «مرجع نهایی» آیه در جهان هستی است. برای نمونه، تأویل آیات مربوط به بهشت و جهنم، خود بهشت و جهنم است نه معنای آن‌ها. علامه تصریح می‌کند: «تأویل چیزی است که کلام سرانجام به آن بازمی‌گردد، چه معنا باشد و چه مصداق خارجی» (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۴۰-۶۰). بنابراین بطن می‌تواند انسان را به تأویل نزدیک کند، اما خود تأویل نیست. روایات بطنی که علامه نقل می‌کند (مانند «نَحْنُ الْأَعْلَامَاتُ») را از باب تطبیق بر مصداق باطنی می‌داند نه تأویل به معنای حقیقت عینی نهایی (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۲، ص. ۲۵۷).

دیدگاه علامه درباره بطون قرآن مبتنی بر چند مبانی اساسی است: اعتقاد به عدم جواز استعمال لفظ در بیش از یک معنا، پذیرش مراتب معنایی برای قرآن، نگاه فلسفی-عرفانی به مسئله ظهور و بطون، و تکیه بر روایات اهل بیت (ع) به عنوان مفسران حقیقی قرآن (شریفانی و محب‌پورحقیقی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۲).

مبانی هستی‌شناختی بطون

این مبانی به نگرش و دیدگاه یک متفکر درباره ماهیت، وجود، حقیقت و ساختار جهان هستی، و به طور خاص، ماهیت و حقیقت وجودی قرآن و بطون آن اشاره دارد. این مبانی به پرسش‌های «چیستی» و «چگونگی وجود» یک پدیده (مانند بطون قرآن) از منظر علامه پاسخ می‌دهند.

در ادامه، مبانی هستی‌شناختی علامه طباطبائی را در پنج محور اصلی بررسی می‌کنیم:

۱. قرآن به مثابه «حقیقت وجودی» نه متن لفظی صرف

علامه در آغازین مجلدات المیزان، تفسیر قرآن را ناظر به حقیقتی عینی می‌داند که الفاظ تنها سایه‌ای از آنند. در تحلیل وی، قرآن دارای وجود تکوینی در نفس الامر است و همین وجود در مراتب مختلف تنزل یافته تا به صورت الفاظ و جملات در زبان عربی ظهور یافته است: «قرآن کریم در نزد خدای سبحان دارای حقیقتی است که ما آن را نمی‌بینیم، زیرا همان گونه که در تنزلات وجود، حقایق از شدت به ضعف می‌گیرند، کلام الهی نیز از مرتبه‌ای به مرتبه‌ای لفظ نزول یافته است» (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۴۷-۴۸). بنابراین، «باطن قرآن» نه مفهومی رمزی بلکه مرتبه‌ای بالای همان حقیقت وجودی است. در این نگرش، ظاهر قرآن همان بُعد نازل شده و محسوس حقیقت است؛ باطن قرآن، چهره غیبی و نوری همان حقیقت.

۲. تشکیک وجود و تشکیک در حقیقت قرآن

از آنجاکه علامه بر مبنای فلسفه اصالت و تشکیک وجود حرکت می‌کند (براساس حکمت متعالیه صدرایی)، هر موجودی دارای مراتب شدت و ضعف است. قرآن نیز چون مظهر وحی و کلام الهی است، دارای مراتب طولی در وجود است: «قرآن نازل از نزد خدای تعالی است؛ و نزول آن از مرتبه‌ای تا مرتبه‌ای الفاظ، نزول تشکیکی است نه انفصالی، پس همه این مراتب قرآن‌اند» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۴۹). بر این اساس، باطن قرآن همان مرتبه‌ی شدیدتر و بالاتر وجود قرآن است، درحالی‌که ظاهر، مرتبه‌ی ضعیف‌تر آن است که در قالب زبان و عبارت ظاهر شده. پس بین ظاهر و باطن، نسبت شدت و ضعف است، نه تقابل و تعارض.

۳. مراتب نزول: از «کتاب مکنون» تا «قرآن عربی»

در آیات قرآن، چند تعبیر وجود دارد که علامه آن‌ها را بیانگر مراتب عینی نزول می‌داند: یکی آیه: «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ * فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ» (واقع/۷۷-۷۸)، و دیگری آیه: «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (زخرف/۳). وی در المیزان توضیح می‌دهد که این آیات دلالت دارند بر وجود معارف قرآن در عوالم بالاتر (عالم امر یا لوح محفوظ) و سپس تنزل آن تا عالم مادی و لفظی. مراتب «کتاب مکنون»، «لوح محفوظ» و «قرآن عربی» همگی مراتب وجودی یک حقیقت‌اند. «کتاب مکنون همان واقعیت قرآن است در مقام قرب الهی که دست هیچ‌کس جز مطهرین به آن نمی‌رسد» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۹، صص. ۹۴، ۱۳۷). بر این اساس، باطن قرآن همان حقیقت مکنون در نزد خداست که تنها اهل طهارت بدان وصول دارند.

۴. قرآن، کلام تکوینی الهی و موجود زنده

علامه تأکید می‌کند که قرآن فقط کلام لفظی نیست، بلکه «کلام تکوینی خداوند» است که در نظام هستی جریان دارد: «قرآن در وجود خود همچون موجودی زنده است که با عالم بشر مکالمه می‌کند و هر زمان جلوه‌ای تازه دارد» (طباطبایی، ۱۳۶۸، ص. ۴۵). از این رو، قرآن هم در عالم الفاظ وجود دارد (ظاهر)، و هم در عالم تکوین (باطن)، و این دو در وحدتی وجودی با یکدیگر مرتبط‌اند. لذا فهم باطن، نوعی «لقای تکوینی با حقیقت قرآن» است نه صرفاً استنباط معنی (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۸، ص. ۳۰۰).

۵. وحدت طولی ظاهر و باطن

در نگاه علامه، قرآن دارای «وحدت طولی» میان ظاهر و باطن است؛ یعنی ظاهر، سایه باطن است، اما هرگز از آن جدا نیست. باطن نه در برابر ظاهر، بلکه در متن آن جاری است. برای نمونه در تفسیر آیه «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» (مائده/۱۶) بیان می‌کند که ظاهر آیه هدایت تشریعی را نشان می‌دهد، ولی باطن آن به هدایت تکوینی و وجودی انسان اشاره دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۵، ص. ۲۴۴). علامه تأکید می‌کند پذیرش معنای باطنی، معنای ظاهری را نفی نمی‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵).

۶. نسبی بودن مراتب بطون

علامه قائل به نظریه «نسبی بودن ظاهر و باطن» است: «ظهر و بطن امری نسبی هستند؛ هر ظهوری نسبت به ظهر دیگر، بطن محسوب می‌شود و بالعکس» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۴). بر این اساس، معانی قرآن دارای مراتب تشکیکی هستند و طبق این نظر، یک سطح از معنا ممکن است نسبت به سطح بالاتر، باطن و

نسبت به سطح پایین‌تر، ظاهر محسوب شود. وی در تفسیر آیه «وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا» مراتبی از شرک را بیان می‌کند که نشان‌دهنده همین نسبی بودن است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۴، ص. ۳۴۵). براساس روایات نیز، قرآن بطون متعددی دارد؛ از هفت بطن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۸۹، ص. ۸۵) تا هفتاد و حتی هفتصد هزار بطن که نشان‌دهنده کثرت و ژرفای بی‌نهایت معانی آن است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۸۹، ص. ۸۶).

مبانی معرفت‌شناختی بطون قرآن

این مبانی به نگرش و دیدگاه یک متفکر درباره راه‌ها، منابع، ابزارها و شرایط کسب معرفت و شناخت نسبت به یک پدیده اشاره دارد. به تعبیر دیگر این مبانی به پرسش «چگونه می‌توانیم به شناخت و فهم آن پدیده دستیابیم» پاسخ می‌دهند. به عنوان نمونه، در دیدگاه علامه طباطبائی، قرآن دارای مراتب معنایی (ظاهر و بطن) است؛ اما دستیابی به لایه‌های عمیق‌تر باید براساس قواعد معتبر فهم قرآن انجام شود. مهم‌ترین منابع و راه‌های فهم بطن قرآن در روش تفسیری ایشان عبارت‌اند از:

۱. تأمل در آیات قرآن

علامه طباطبائی اساس روش تفسیری خود را «تفسیر قرآن به قرآن» می‌داند و معتقد است بهترین راه برای کشف بطون و معانی عمیق قرآن، ارجاع آیات به یکدیگر است؛ زیرا آیات قرآن یکدیگر را تبیین می‌کنند و شبکه‌ای معنایی میان آن‌ها برقرار است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۵، ص. ۱۹).

• **نمونه ۱:** در تفسیر آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (حمد/۶)، علامه برای تبیین حقیقت صراط مستقیم، آن را با آیه بعد تفسیر می‌کند: «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» (حمد/۷) و سپس برای تعیین مصادیق «الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» به آیه زیر ارجاع می‌دهد: «فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ» (نساء/۶۹). در نتیجه صراط مستقیم در لایه عمیق‌تر به معنای راه هدایت کامل الهی و مسیر پیامبران و اولیای الهی است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۳۲).

• **نمونه ۲:** در تفسیر آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور/۳۵)، علامه برای فهم معنای نور به آیات دیگر مراجعه می‌کند، از جمله: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ» (مائده/۱۵). او نتیجه می‌گیرد که نور در اینجا به معنای حقیقت هدایت الهی و روشن‌کننده راه انسان است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۵، ص. ۱۲۵-۱۳۲).

۲. تدبر و تیزبینی در آیه مورد نظر

علامه معتقد است طبق آیات قرآن از قبیل: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ» (نساء/۸۲)، قرآن خود انسان را به تدبر دعوت کرده است و بدون تدبر نمی‌توان به لایه‌های عمیق معنا دست یافت. از نظر علامه، تدبر شامل بررسی سیاق آیات، ارتباط مفاهیم و ساختار کلی آیات می‌شود (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۵، ص. ۱۹). وی تیزبینی را در این می‌داند که انسان در یک آیه از جهات مختلفی دقت و اندیشه کند و با هوش خود، مفاهیم مرتبط را به دست آورده و مطالب عمیق‌تری را به دست آورد (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۵، ص. ۲۰).

- **نمونه ۱:** تدبر در آیه ولایت؛ آیه: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا...» (مائده/۵۵). علامه با حصر در «إِنَّمَا»، سیاق آیات و مفهوم ولایت در قرآن، به این نتیجه می‌رسد که آیه دلالت بر نوعی ولایت خاص دینی دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۶، ص. ۱۰-۱۴).
- **نمونه ۲:** تدبر در آیه: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره/۳۰). علامه با تدبر در مجموعه آیات، خلافت را به معنای نمایندگی الهی انسان در زمین و برخورداری از ظرفیت معرفتی خاص می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱، ص. ۱۱۶-۱۲۰).

۳. مراجعه به روایات اهل بیت

- علامه معتقد است اهل بیت (ع) مفسران حقیقی قرآن هستند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۴). طبق نظر وی، روایات معتبر می‌تواند لایه‌های عمیق‌تر آیات را روشن کند، البته به شرط آنکه با ظاهر قرآن تعارض نداشته باشد (طباطبایی، ۱۴۲۷ق، ج. ۲، ص. ۳۰۰).
- **نمونه ۱:** آیه تطهیر؛ «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ» (احزاب/۳۳). علامه پس از بررسی سیاق آیات، روایات متعددی نقل می‌کند که نشان می‌دهد بطن و مصداق اهل بیت در این آیه، فقط پیامبر، علی، فاطمه، حسن و حسین (علیهم السلام) هستند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۶، ص. ۳۰۹-۳۱۲).
- **نمونه ۲:** روایت تفسیر آیه «وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ» (مائده/۵): علامه روایتی از امام باقر (ع) نقل می‌کند که در آن «کفر به ایمان» به کفر به ولایت امام علی (ع) تفسیر شده و می‌گوید: «هو من البطن... و يمكن أن يكون من الجری والتطبيق على المصدق» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۶).
- **نمونه ۳:** روایت تفسیر آیه «وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ» (نحل/۱۶): در این روایت از امام رضا (ع) «علامات» به ائمه (ع) و «نجم» به رسول الله (ص) تفسیر شده است. علامه تصریح می‌کند: «لیس بتفسیر وإنما هو من البطن» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۲، ص. ۲۵۷).
- **نمونه ۴:** روایت تفسیر آیه «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ» (الرحمن/۱۹): علامه از ابن عباس نقل می‌کند که مقصود از «بحرین» علی و فاطمه (ع) و مقصود از «لؤلؤ و مرجان» حسن و حسین (ع) هستند و می‌گوید: «و هو من البطن» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۹، ص. ۱۰۳).

۴. عقل قطعی

علامه معتقد است که عقل قطعی با قرآن تعارض ندارد و در برخی موارد برای فهم عمیق‌تر آیات ضروری است. وی تأکید می‌کند اغلب مردم غرق در امور دنیوی و مادی هستند، افکارشان نیز پایبند همین علوم حسی است و این باعث می‌شود گاه نتوانند به لایه‌های عمیق قرآن دست پیدا کنند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵). به نظر می‌رسد علامه مثال قابل توجهی در تفسیر خود پیرامون این روش ذکر کرده‌اند، ولی به ذکر دو نمونه ظاهری پیرامون عقل قطعی بسنده می‌کنیم.

- **نمونه ۱:** علامه با استدلال عقلی بیان می‌کند که مطابق آیه: «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» (فتح/۱۰)، خداوند جسم نیست، بنابراین «ید» در اینجا به معنای قدرت و سلطه الهی است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۸، ص. ۲۷۱-۲۷۴).
- **نمونه ۲:** علامه توضیح می‌دهد که استواء بر عرش در آیه: «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه/۵)، به معنای احاطه و تدبیر الهی بر جهان است، نه نشستن مکانی (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۴، ص. ۱۵-۱۸).

۵. طهارت نفس و آمادگی معنوی

علامه علاوه بر ابزارهای علمی، به بعد معنوی فهم قرآن نیز توجه دارد ولی آن را شرط لازم نمی‌داند. وی معتقد است که برخی از معارف عمیق قرآن برای انسان‌های دارای طهارت نفس آشکارتر می‌شود. علامه در تفسیر آیه «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقعه/۷۹) بیان می‌کند که قرآن حقیقتی ملکوتی دارد و دسترسی کامل به آن برای مطهرین ممکن است. در نگاه او، هر معنای باطنی باید با ظاهر آیه و نظام کلی قرآن سازگار باشد و نباید براساس ذوق و برداشت شخصی بدون دلیل مطرح شود (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۹، ص. ۱۳۷-۱۴۰).

بررسی مبانی و اندیشه‌های امام خمینی پیرامون بطون قرآن

امام خمینی (۱۲۸۱-۱۳۶۸) از عارفان، فقیهان و اصولیان برجسته امامیه است. آثار مهمی مانند آداب الصلاة، مصباح الهدایة و تعلیقات علی فصوص الحکم از ایشان به جای مانده است. نگاه ویژه ایشان به قرآن، متأثر از مبانی عرفانی و فلسفی عمیقی است که در مکتب حکمت متعالیه و عرفان نظری ابن عربی ریشه دارد (مظفری، ۱۳۹۵، ص. ۴).

مفهوم‌شناسی بطن و واژه‌های مرتبط (ظاهر، تفسیر و تأویل)

مفسر از نگاه امام کسی است که از دو چشم ظاهر و باطن مدد می‌گیرد و به مراد و مقصود خدای متعال از آیات قرآن واقف می‌گردد (خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۸).

ظاهر قرآن از نظر امام، همان معنای ابتدایی و لفظی آیات است که بر پایه قواعد زبان عربی و سیاق قابل فهم است و عموم مردم می‌توانند از آن بهره ببرند (خمینی، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۶).

بطن قرآن لایه‌های عمیق معنایی است که با تهذیب نفس و سیر معنوی قابل درک می‌شود. امام برخلاف علامه، بطن را صرفاً از جنس معنا نمی‌داند، بلکه آن را مرتبه‌ای از وجود قرآن می‌شمارد که در عوالم مختلف هستی جریان دارد (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸).

تفسیر در نگاه امام، فرآیندی است که مفسر با استفاده از هر دو چشم ظاهر و باطن، به مراد خداوند دست می‌یابد (خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۸). بنابراین تفسیر نزد امام عام‌تر از علامه است و شامل کشف شهودی نیز می‌شود.

تأویل از دیدگاه امام، حقیقت باطنی قرآن است که در روز قیامت آشکار می‌شود (با استناد به آیه ۵۳ اعراف). اما در همین دنیا نیز سالکان می‌توانند به مراتبی از تأویل دست یابند. امام تصریح می‌کند: «مراتب تأویل همان مراتب بطون است و هرکس به اندازه ظرفیت وجودی خود از تأویل بهره‌مند می‌شود» (خمینی، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۰).

بطن، مرتبه نازل تر تأویل است. هرچه سالک در مراتب وجودی صعود کند، بطن برای او تأویل می شود و تأویل های بالاتر نمایان می گردد. نهایتاً بطن مطلق و تأویل مطلق، همان حقیقت ولایت مطلقه الهی است (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲۳).

دیدگاه امام درباره بطون قرآن مبتنی بر چند مبنای اساسی است: نگاه وجودشناختی به قرآن و مراتب تنزلات آن، نظریه انسان کامل و نقش او در دریافت معارف باطنی، ارتباط بطون با عوالم هستی، و تأکید بر طهارت باطن و سیر و سلوک عرفانی به عنوان شرط دستیابی به بطون (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۵).

مبانی هستی شناختی بطون

نگاه هستی شناختی امام خمینی نسبت به بطن قرآن، ریشه در عرفان نظری ابن عربی و حکمت متعالیه ملاصدرا دارد، اما با جهت گیری خاصی که قرآن را «اسم اعظم حق» و «صورت انسان کامل» می داند. در این منظومه، باطن قرآن همان مرتبه عالی وجود قرآن در حضرت الهی است و ظاهر آن، مرتبه نازل و محسوس آن در قالب الفاظ، محورهای اصلی هستی شناختی در اندیشه وی عبارت اند از:

۱. قرآن در قوس نزول، حقیقت نازله وجود مطلق است

مهم ترین ویژگی دیدگاه امام، نگاه وجودشناختی به بطون قرآن است. در آداب الصلاة ذکر می کند: قرآن حقیقتی ذومراتب دارد که از بالاترین مراتب هستی تا پایین ترین مرتبه (مصحف موجود) تنزل یافته است (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۹). وی در مصباح الهدایة، تبیین می کند که قرآن همچون همه حقایق، نزول یافته از مرتبه «غیب الغیوب» به عالم شهادت است. این نزول، انفصالی نیست بلکه تدریج و تشکیک وجودی دارد؛ هر مرتبه از قرآن، تجلی یکی از اسماء الهی است: «قرآن حقیقتی نازله از مقام غیب الهی است، تنزل یافته از حضرت واحدیت به مرتبه لفظی انسانی، و این نزول نه از سنخ انتقال مکانی، بلکه از مراتب وجودی است» (خمینی، ۱۳۸۶، ص. ۸۱-۸۲). بر این اساس، باطن قرآن همان مراتب عالی اسماء الهی است؛ یعنی حقیقتی که در «حضرت اسماء» است و در هر تنزل، ظهوری مناسب با عالم می گیرد.

۲. باطن قرآن مظهر اسم جامع «الله» و تجلی وجودی اوست

امام در کتاب آداب الصلاة، قرآن را «اسم اعظم» و «صورت وجودی اسم الله» می داند. از نظر او، کل قرآن تجلی مقام جمعی اسماء است، نه صرفاً کلمات تشریعی. ظاهر آن احکام و قصص است، اما باطن آن نور اسم الله است که در مظاهر کثرت تجلی می یابد. «قرآن شریف، تجلی تمام اسماء و صفات است، و هر آیه مظهر اسمی از اسماء الله است. پس باطن آیات، همان باطن اسماء، یعنی حضرت الهی است» (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸۱-۱۸۲). در نتیجه، بطون قرآن مرتبه وجودی اسماء است که تنها با سیر در مراتب وجود (سلوک انفسی) قابل درک است.

۳. وحدت طولی انسان و قرآن

امام یکی از مبانی بنیادین خود را در سِر الصلاة مطرح می کند: انسان و قرآن هر دو «صورت نازله حقیقت حضرت واحدیت» هستند. بنابراین، رابطه انسان و قرآن رابطه وجودی است نه شناختی صرف. به تعبیر دیگر هرچه انسان در سیر وجودی خود بالا رود، باطن قرآن در او تجلی می کند. «همان طور که انسان دارای مراتب

نازله و عالی‌ه است، قرآن نیز چنین است؛ بلکه حقیقت قرآن، حقیقت انسان کامل است در مقام علم و لفظ» (خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۶۹). بدین ترتیب، باطن قرآن همان مرتبه انسان کامل در عالم امر است، و فهم آن در گرو تطهیر و ارتقاء وجودی انسان است. این هماهنگی وجودی میان انسان و قرآن یکی از ویژگی‌های معرفت‌شناسی عرفانی امام خمینی است که از هستی‌شناسی تشکیکی او نشأت می‌گیرد.

۴. ظاهر و باطن، دو وجه از یک وحدت وجودی‌اند

امام در درس‌های تفسیر سوره حمد، تأکید می‌کند که ظاهر قرآن از باطن آن جدا نیست، بلکه همان حقیقت در مرتبه پایین‌تر وجود است: «در ظاهر قرآن، لفظ و معناست، و در باطن آن، همان حقیقت علم الهی نازل شده است؛ و این دو نه متباین‌اند، بلکه ظاهر صورت تنزل یافته باطن است» (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۲۲۱). بنابراین قرآن از دید امام چیزی نیست جز نوری که از عالم غیب تأییده و در قالب لفظ ظهور یافته. در نتیجه، هر تفسیر لفظی تنها در صورتی حقیقی است که متصل به منبع هستی آن، یعنی باطن نورانی قرآن باشد. او معتقد است باطن، ظاهر را باطل نمی‌کند. لذا در نقد باطنیه می‌گوید: «باطن قرآن، ظاهر آن را از بین نمی‌برد؛ بلکه باطن مکمل و متمم ظاهر است و هر دو در کنار هم برای هدایت انسان‌ها لازم و ملزوم یکدیگرند»؛ راه صحیح، جمع میان ظاهر و باطن است (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲).

۵. مراتب بطون: از ظاهر تشریع تا حقیقت ولایت

در آداب الصلاة، امام مراتب بطون قرآن را از انوار ظاهری تا حقیقت ولایت تبیین می‌کند و می‌گوید که قرآن دارای بطون متعدد است به قدر مراتب وجود انسان‌ها: «برای قرآن بطون است؛ و بطن، بطن دیگر دارد تا برسد به آن‌جا که جز خدا و راسخون فی العلم کسی به آن احاطه ندارد. آن حقیقت ولایت است که بطن نهایی قرآن است» (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲۳). وی براساس مبانی عرفانی، قرآن را به اعتبار لایتناهی بودن مقامات الهی، دارای بطون نامتناهی می‌داند و قائل است هرکس به اندازه ظرفیت وجودی خود می‌تواند از آن بهره‌مند شود: «عالم به بطن و تأویل کسی است که از مراتب وجودی بهره‌ای داشته باشد؛ به اندازه تحقق او در مراتب، از تأویل بهره دارد تا به غایت کمال انسانی برسد، پس به تمام مراتب تأویل عالم می‌شود» (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۷).

از دیدگاه امام، میان قرآن مکتوب و حقیقت قرآن، عوالمی مانند عالم مثال، عالم الواح و ارواح و علم اعلی وجود دارد که هرکدام مرتبه‌ای از بطون قرآن را تشکیل می‌دهند و انسان کامل (پیامبر و ائمه) می‌تواند از تمام این مراتب، قرآن را تلاوت کند (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۱). بر این اساس در بالاترین مرتبه، باطن قرآن همان حقیقت ولایت مطلقه الهی است؛ یعنی مرتبه‌ای که قرآن و انسان کامل یکی‌اند.

۶. یکی بودن تأویل و بطن و مراتب آن

امام مراتب بطون قرآن را همان مراتب تأویل می‌داند و با الهام از عرفان نظری ابن عربی، آن را براساس مراتب هفت‌گانه وجود تبیین می‌کند:

- مرتبه اول: حضرت علمیه؛ قرآن در علم الهی و مقام اسمای حسناى الهی.
- مرتبه دوم: حضرت اعیان؛ قرآن در مرتبه اعیان ثابته.

- مرتبه سوم: حضرت اقالام؛ قرآن در مرتبه عقل اول و قلم اعلی.
 - مرتبه چهارم: حضرت الواح؛ قرآن در مرتبه نفس کلی و لوح محفوظ.
 - مرتبه پنجم: حضرت مثال؛ قرآن در عالم مثال.
 - مرتبه ششم: حس مشترک؛ قرآن در مرتبه حس مشترک.
 - مرتبه هفتم: شهادت مطلقه؛ پایین‌ترین مرتبه، یعنی قرآن مکتوب و لفظی.
- امام تأکید می‌کند که تمام این مراتب، حقایق قرآن هستند و کسی که به مراتب بالاتر دست یابد، قرآن را در آن مراتب نیز تلاوت می‌کند (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۹).

مبانی معرفت‌شناختی بطون قرآن

دیدگاه امام خمینی درباره فهم لایه‌های عمیق قرآن (بطن و تأویل) بیشتر در آثار تفسیری و عرفانی او مانند تفسیر سوره حمد، آداب الصلاة، سر الصلاة، چهل حدیث و مصباح الهدایة بیان شده است. مهم‌ترین منابع و راه‌های فهم لایه‌های عمیق قرآن در نگاه امام خمینی عبارت‌اند از:

۱. تهذیب نفس و سلوک معنوی

از نظر امام خمینی مهم‌ترین شرط فهم باطن قرآن پاکی قلب و سیر و سلوک معنوی است. او معتقد است که حقیقت قرآن در مرتبه‌ای فراتر از الفاظ قرار دارد و تنها کسانی که قلبشان پاک شده است می‌توانند آن را درک کنند. وی در کتاب آداب الصلاة با استناد به آیه: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقع/ ۷۹)، بیان می‌کند که حقیقت قرآن را جز کسانی که به طهارت باطنی رسیده‌اند نمی‌توانند لمس کنند و این طهارت نتیجه مجاهده نفس است. این طهارت یک واقعیت معرفتی است، نه صرفاً اخلاقی (خمینی، ۱۳۷۸، صص. ۱۹۲-۱۹۵). همچنین در کتاب سر الصلاة (۱۳۷۶، صص. ۸۴-۸۸) در بحث حجاب‌های نفس توضیح می‌دهد که گناهان و دلبستگی‌های دنیوی مانع فهم معارف قرآن می‌شوند. او در کتاب چهل حدیث تأکید می‌کند تا وقتی حجاب‌های نفس برداشته نشود، انسان بطن قرآن را درک نمی‌کند حتی اگر عالم به علوم ظاهری باشد (خمینی، ۱۳۸۹، صص. ۱۱۵-۱۱۸).

۲. معرفت توحیدی و شهود عرفانی

امام خمینی تأکید می‌کند که حقیقت قرآن با حضور قلبی و «کشف» قابل فهم است و نه صرفاً با علوم رسمی؛ «قلبی که به مشاهده جمال محبوب نرسیده باشد، از معانی قرآن جز صورت و قشر چیزی نمی‌فهمد» (خمینی، ۱۳۸۹، صص. ۸۷-۸۹).

در نگاه عرفانی امام، بسیاری از معانی عمیق قرآن با شهود عرفانی و معرفت توحیدی آشکار می‌شود. او معتقد است که قرآن کتابی است که مراتب وجود را بیان می‌کند و سالک با پیشرفت در سلوک می‌تواند مراتب عمیق‌تر آن را درک کند. کسانی که به مقام «فنا فی الله» می‌رسند، آیات قرآن را «به نور حقیقت» می‌خوانند و بطون آن برایشان مکشوف می‌شود (خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۸۵).

وی قرآن را دارای مراتب «عقلانی، مثالی و لفظی» می‌داند. فهم بطن قرآن زمانی ممکن است که انسان مراتب وجود را بشناسد. امام فهم باطن قرآن را بدون فهم «تجلیات حق در آفاق و انفس» ممکن نمی‌داند (خمینی، ۱۳۸۹، صص. ۴۳۲-۴۳۶).

امام در توضیح آیه نور، قرآن را «ظهور اسم اعظم الهی» معرفی می‌کند و معتقد است که فهم لایه‌های عمیق آن تنها با معرفت توحیدی ممکن است (خمینی، ۱۳۷۸، صص. ۲۰۷-۲۱۰). وی در تفسیر آیات نخست سورة حمد تأکید می‌کند که معانی باطنی «حمد» برای انسان‌ها به اندازه مراتب شهود توحیدی‌شان آشکار می‌شود (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۵۲).

وی در مصباح الهدایة، توضیح می‌دهد که فهم بطون قرآن مبتنی است بر «شهود وحدت در عین کثرت»، یعنی ادراک وحدت حقیقی که در پس کثرات عالم است (خمینی، ۱۳۸۶، صص. ۴۴-۴۸).

۳. عقل برهانی و معارف فلسفی

امام خمینی با اینکه بر شهود عرفانی تأکید دارد، اما عقل برهانی و معارف فلسفی را نیز در فهم عمیق‌تر آیات مؤثر می‌داند؛ زیرا بسیاری از مفاهیم قرآنی با مباحث فلسفی مانند توحید، وجود و مراتب هستی مرتبط‌اند. او در کتاب آداب الصلاة، در توضیح آیه: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور/۳۵)، با بهره‌گیری از مباحث فلسفی درباره نور و وجود، این آیه را به معنای مبدأ بودن خداوند برای همه مراتب وجود تفسیر می‌کند (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۰۷). امام می‌گوید عقل در مرتبه خودش راهگشا است، اما انسان را فقط تا «حریم شهود» می‌رساند؛ بقیه راه باید با قلب پیموده شود (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۱۰).

۴. تدبیر در قرآن و توجه به ظاهر آیات

امام خمینی تأکید می‌کند که راه ورود به معانی باطنی قرآن از فهم صحیح ظاهر و تدبیر در آیات آغاز می‌شود. به نظر او کسی که ظاهر قرآن را نفهمیده باشد، نمی‌تواند به بطون آن دست یابد. وی در تفسیر آیه «الحمد لله رب العالمین» با تحلیل معنای «رب» و «عالمین» توضیح می‌دهد که ربوبیت الهی مراتب مختلفی دارد و همین تأمل در الفاظ آیه انسان را به فهم عمیق‌تری از نظام هستی می‌رساند (خمینی، ۱۳۶۰، صص. ۳۶-۳۹).

امام در شرح دعای سحر تأکید می‌فرماید: عارف کامل کسی است که همه مراتب را حفظ کند و حق هر صاحب حقی را ادا کند و دارای هر دو چشم و هر دو مقام و هر دو نشأه باشد، ظاهر و باطن کتاب را قرائت کند و در صورت و معنایش و تفسیر و تأویلش تدبیر نماید، که ظاهر بدون باطن و صورت بدون معنی مانند پیکری است بدون روح، و دنیایی است بدون آخرت؛ همان‌گونه که باطن را بجز از رهگذر ظاهر نمی‌توان به دست آورد، زیرا دنیا کشتزار آخرت است. پس کسی که فقط ظاهر را بگیرد و در همان جا بایستد تقصیر کرده و خود را معطل نموده است (خمینی، ۱۳۹۱، ص. ۹۵). هرچند امام در نامه به عروسشان خانم طباطبائی تأکید می‌کنند که اگر تهذیب نفس نباشد تدبیر هم به درد نمی‌خورد (خمینی، ۱۳۷۸، ج. ۱۸، ص. ۴۴۶).

۵. روایات اهل بیت (ع)

امام خمینی نیز مانند دیگر متفکران شیعه، روایات اهل بیت را یکی از منابع اصلی فهم باطن قرآن می‌داند؛ زیرا آنان به حقیقت قرآن آگاه‌ترند. او در بحث از بطون قرآن به حدیث معروف «إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنًا» اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که این حدیث نشان می‌دهد قرآن دارای مراتب مختلف معناست و اهل بیت از این مراتب آگاه‌اند و برای فهم صحیح باید به آن‌ها مراجعه نمود (خمینی، ۱۳۸۹، صص. ۴۹۷-۵۰۰). وی تأکید می‌کند که اهل بیت حاملان حقیقت قرآن هستند و معارف باطنی قرآن در سخنان آنان تبیین شده است (خمینی، ۱۳۷۴، ص. ۶۲).

امام در کتاب مصباح الهدایة تأکید می‌کند که آینه اصلی حقیقت قرآن، وجود پیامبر و ائمه است و شناخت حقیقت ولایت مقدمه شناخت بطن قرآن است (خمینی، ۱۳۸۶، صص. ۹۵-۹۸). در این اثر بیان می‌کند که رسول اکرم (ص) حقیقت قرآن است و بدون معرفت «انسان کامل»، فهم قرآن ناقص خواهد بود (خمینی، ۱۳۸۶، صص. ۱۴۰-۱۴۴).

مقایسه تطبیقی نظرات علامه طباطبایی و امام خمینی پیرامون بطون

وجوه اشتراک

۱. پذیرش اصل بطون

هر دو اندیشمند براساس مسلمات علوم قرآنی و روایات متواتر، اصل وجود بطون برای قرآن کریم را پذیرفته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸).

۲. حقیقت وجودی قرآن

از منظر هستی‌شناختی، هر دو مفسر در چهارچوب حکمت متعالیه، قرآن را صرفاً معنای ذهنی نمی‌دانند بلکه حقیقتی وجودی می‌دانند که یا تشکیکی متنزل از «کتاب مکنون» است یا تجلی اسم اعظم الهی و مرتبط با مقام ولایت (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۲۰، ص. ۲۱۷؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸۱).

۳. پذیرش «بطون متعدد»

هر دو متفکر، قرآن را دارای مراتب وجودی و بطون متعدد می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸).

۴. پیوستگی طولی ظاهر و باطن

هر دو متفکر ظاهر و باطن را در تقابل نمی‌دانند، بلکه رابطه‌ای طولی و مبتنی بر تنزل میان آن‌ها می‌بینند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۶؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲).

۵. ضرورت عبور از ظاهر برای فهم بطن

هیچ‌یک به «باطن‌گرایی بی‌ضابطه» باور ندارند؛ بطن از مسیر ظاهر فهم می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۵، ص. ۱۹؛ خمینی، ۱۳۶۰، صص. ۳۶-۳۹).

۶. عدم ابطال ظاهر توسط باطن

طبق نظر هر دو مفسر بطون قرآن، ظاهر آن را باطل نمی‌کند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۷؛ خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۲۳).

۷. «شرط‌مند بودن» فهم بطن

در هر دو نظریه، فهم بطن بدون فراهم شدن شرایط مشخص ممکن نیست. بلکه بطن قرآن باید قانون‌مند فهم شود (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸).

۸. استفاده مشترک از ابزارهای متعارف فهم قرآن

هر دو از ابزار مشترک فهم (تدبر، عقل، روایات معتبر) استفاده می‌نمایند منتهی امام علاوه بر ابزارهایی که علامه می‌پذیرد، ابزار سلوک معنوی و شهود را می‌افزاید (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۸).

۹. تأکید بر نقش اهل بیت (ع) در کشف بطون

هر دو عالم بر نقش بی‌بدیل اهل بیت (ع) در کشف بطون قرآن تأکید دارند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۹).

۱۰. عدم انحصار فهم برخی از بطون به معصومان

هر دو عالم بر این باورند که فهم بطون قرآن به‌طور مطلق به معصومان (ع) اختصاص ندارد، هرچند علم کامل و تام به همه بطون فقط نزد ایشان است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵؛ خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۹).

۱۱. نفی استعمال لفظ در بیش از یک معنا

هر دو اندیشمند استعمال لفظ در بیش از یک معنا را نپذیرفته‌اند و بطون قرآن را از این باب نمی‌دانند. علامه با تأکید بر طولی بودن معانی باطنی، آن‌ها را در عرض معنای ظاهری نمی‌داند و معتقد است اراده معانی متعدد طولی، استعمال واحد لفظ در معنایی است که دارای مراتب طولی است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۷۵). امام نیز در مقام ظاهر الفاظ این مطلب را قبول دارند هرچند با توجه به اینکه وی بطون را از سنخ معانی لفظی نمی‌داند، بحث استعمال لفظ در بیش از یک معنا مطرح نمی‌شود. از دیدگاه ایشان، بطون از سنخ حقایق وجودی و مراتب تنزلات قرآن است و اساساً بحث از استعمال لفظ در اینجا موضوعیت ندارد (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۰).

مقایسه تطبیقی مفاهیم (ظاهر، تفسیر، بطن، تأویل) در دو دیدگاه

مفهوم	دیدگاه علامه طباطبائی	دیدگاه امام خمینی
ظاهر	مدلول مطابقی آیه، فهمیده شده با قواعد ادبیات عرب	معنای ابتدایی لفظی، قابل فهم برای عموم
تفسیر	کشف مراد خداوند با ابزار عقل، تدبر و روایات (فعالیت معرفتی)	فرآیندی که هم از ظاهر و هم از بطن (و شهود) بهره می‌برد
بطن	معنای عمیق‌تر در پس ظاهر، از جنس معنا (مراتب طولی)	مرتبه‌ای از وجود قرآن در عوالم هستی، قابل کشف با سلوک

تأویل	حقیقت عینی و خارجی آیه (مصادق نهایی)	حقیقت باطنی قرآن، از همان سنخ بطن ولی در مرتبه بالاتر
رابطه بطن و تأویل	دو مقوله جداگانه (بطن: معنا؛ تأویل: مصادق)	دو مرتبه از یک حقیقت وجودی (تأویل = بطن عالی)

مقایسه تطبیقی مبانی هستی‌شناختی بطون قرآن

۱. هستی‌شناسی قرآن

در اندیشه هر دو متفکر، قرآن صرفاً یک متن لفظی نیست بلکه دارای حقیقتی وجودی است. علامه طباطبایی در چهارچوب حکمت متعالیه، قرآن را «حقیقت وجودی تشکیکی» می‌داند که از مرتبه غیب الهی تا مرتبه محسوس الفاظ نزول یافته است. وی در المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۲۰، ص. ۲۱۷) تصریح می‌کند که نزول قرآن، نه انتقالی مکانی بلکه نزول مراتب وجودی است. بنابراین ظاهر و باطن قرآن دو درجه از یک حقیقت‌اند، نه دو پدیده جدای از هم. در مقابل، امام قرآن را اسم اعظم حق و تجلی جامع همه اسماء الهی می‌بیند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۲۰، ص. ۱۸۱). از نگاه عرفانی او، نزول قرآن نه فقط تشکیکی بلکه نوعی تجلی ذاتی اسماء در مراتب وجود است. به این معنا، قرآن نه تنها حقیقت وجودی، بلکه «صورت نازلۀ وجود مطلق» است.

در نتیجه می‌توان بیان داشت: علامه طباطبایی با زبان فلسفی از تشکیک وجود در حقیقت قرآن سخن می‌گوید و امام خمینی با زبان عرفانی از تجلی اسماء در مراتب قرآن بحث می‌کند.

۲. ساختار مراتب وجودی قرآن

علامه طباطبایی مراتب قرآن را براساس نظریه تشکیک وجود توضیح می‌دهد. در نظر او، قرآن در مراتب طولی از حقیقت عالی در «کتاب مکنون» و «لوح محفوظ» تا مرتبه لفظی «قرآن عربی» تنزل یافته است و همه این مراتب حقیقت واحدی هستند که شدت و ضعف دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۴۹). امام خمینی نیز به مراتب نزول قرآن معتقد است، اما ساختار آن را با دستگاه عرفان نظری توضیح می‌دهد. وی مراتب قرآن را مطابق مراتب هفت‌گانه وجود (حضرات سبعة) بیان می‌کند؛ از مقام علم الهی و اعیان ثابته تا عالم مثال و در نهایت عالم شهادت (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۹).

بنابراین، درحالی‌که هر دو از تنزل وجودی قرآن سخن می‌گویند، چهارچوب نظری علامه بیشتر فلسفی صدرایی و چهارچوب امام بیشتر عرفانی ابن عربی محور است.

۳. نسبت ظاهر و باطن

هر دو متفکر ظاهر و باطن را دو مرتبه از یک حقیقت واحد می‌دانند و میان آن‌ها تقابل قائل نیستند. علامه ظاهر را مرتبه نازل و باطن را مرتبه شدیدتر همان حقیقت می‌داند و بر «وحدت طولی» میان آن دو تأکید می‌کند. از نظر او باطن در دل ظاهر حضور دارد و کشف آن به معنای نفی ظاهر نیست (طباطبایی، ۱۳۶۸، ص. ۴۵). امام نیز همین اصل را می‌پذیرد و تصریح می‌کند که باطن مکمل ظاهر است. با این حال، در بیان

او باطن بیشتر به عنوان حقیقت نورانی قرآن توصیف می‌شود، درحالی‌که در تحلیل علامه، رابطه ظاهر و باطن بیشتر در قالب شدت و ضعف وجودی تبیین می‌شود (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۲۲).

در نتیجه می‌توان بیان داشت: در اندیشه علامه، رابطه ظاهر و باطن بر مبنای فلسفی تشکیک است و در اندیشه امام، این رابطه ماهیتی عرفانی و نوری دارد؛ یعنی تجلی اسماء در مراتب زبان.

۴. حقیقت باطن قرآن

از نگاه علامه طباطبائی، باطن قرآن، مرتبه عالی وجود قرآن در عالم امر است؛ همان کتاب مکنون که دست مطهرون بدان می‌رسد و دستیابی بدان مرتبه عالی، جز برای نفوس مطهر ممکن نیست (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۹، ص. ۹۴). امام خمینی در آداب الصلاة (ص. ۲۲۳) بطن ابتدایی آن را وابسته به تهذیب نفس می‌داند و بطن نهایی قرآن را «حقیقت ولایت مطلقه» می‌نامد. بدین معنا که قرآن در باطن خود با وجود ولایت یکی است، و ولایت بروز تام حقیقت قرآن در وجود انسان کامل (پیامبر و اولیاء) است.

در نتیجه طبق نظر علامه: بطن قرآن، مرتبه تجرد تام و کتاب مکنون است و طبق نظر امام: بطن قرآن، حقیقت ولایت مطلقه در قوس صعود است.

۵. رابطه انسان و قرآن

در منظومه علامه اراده انسان در فهم باطن، تابع طهارت نفس و مراتب ادراک است؛ اما انسان در این روند، کاشف است نه مظهر. او به حقیقت می‌رسد، ولی حقیقت در او تجلی نمی‌کند (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۹، ص. ۹۷). در منظومه امام انسان و قرآن یکی‌اند در باطن وجود، زیرا هر دو صورت نازله حقیقت واحدی‌اند. وی در سر الصلاة تصریح می‌کند که «حقیقت قرآن همان حقیقت انسان کامل است در مقام علم و لفظ» (خمینی، ۱۳۷۶، صص. ۶۹-۷۲).

بنابراین در اندیشه علامه، انسان، جوینده و کاشف حقیقت باطن است. در اندیشه امام، انسان، مظهر و عین حقیقت باطن است.

۶. گستره و تعداد بطون قرآن

علامه طباطبائی با استناد به روایات، بطون قرآن را متعدد و تشکیکی می‌داند و نظریه «نسبی بودن ظاهر و باطن» را مطرح می‌کند؛ به این معنا که هر مرتبه از معنا می‌تواند نسبت به مرتبه بالاتر باطن و نسبت به مرتبه پایین‌تر ظاهر باشد (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۹، ص. ۹۴). امام خمینی نیز به تعدد بطون معتقد است، اما آن را با مراتب وجود انسان و عوالم هستی پیوند می‌دهد و گاه غایت این بطون را «حقیقت ولایت» معرفی می‌کند (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۲۳).

در نتیجه، در اندیشه او بطون قرآن علاوه بر مراتب معرفتی، پیوندی وجودی با مراتب ولایت و کمال انسان پیدامی‌کند.

مقایسه مبانی معرفت‌شناختی بطون قرآن

مقایسه تطبیقی مبانی معرفت‌شناختی بطون قرآن در اندیشه علامه طباطبائی و امام خمینی نشان می‌دهد که هر دو متفکر به چندمنبعی بودن معرفت قرآنی معتقدند و فهم بطن قرآن را نیازمند مجموعه‌ای از ابزارهای

علمی، نقلی و معنوی می‌دانند؛ با این حال در میزان تأکید بر هر یک از این ابزارها و در ترتیب آن‌ها تفاوت‌هایی میان دیدگاهشان دیده می‌شود. این مقایسه را می‌توان در چند محور اصلی بررسی کرد:

۱. مبنای اصلی در روش دستیابی به بطن قرآن

در اندیشه علامه طباطبائی، مهم‌ترین راه کشف معانی عمیق قرآن «تدبر و تفسیر قرآن به قرآن» است. او معتقد است که آیات قرآن شبکه‌ای معنایی تشکیل می‌دهند و هر آیه می‌تواند آیات دیگر را توضیح دهد؛ بنابراین فهم بطن قرآن باید از درون خود قرآن آغاز شود. در این روش، کشف لایه‌های عمیق معنا نتیجه بررسی نظام‌مند آیات و ارتباط مفهومی آن‌ها با یکدیگر است (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۵، ص. ۱۹). در مقابل، امام خمینی گرچه تدبر در قرآن را ضروری می‌داند، اما محور اصلی فهم بطون را «تهذیب نفس و سلوک معنوی» معرفی می‌کند. از نظر او حقیقت قرآن در مرتبه‌ای ملکوتی قرار دارد و دسترسی به آن بدون پاکی قلب و رفع حجاب‌های نفسانی ممکن نیست. بنابراین در نگاه امام، راه اصلی کشف بطون قرآن نه صرفاً تحلیل متن، بلکه تحول وجودی انسان است (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۳۲).

در نتیجه، درحالی‌که در دیدگاه علامه محور معرفت‌شناسی بطون بیشتر «روش تفسیری و تحلیل متن» است، در دیدگاه امام محور اصلی «سلوک عرفانی و تحول باطنی انسان» محسوب می‌شود.

۲. نقش تدبر در قرآن

هر دو متفکر بر ضرورت تدبر در آیات قرآن تأکید دارند، اما برداشت آن‌ها از کارکرد تدبر متفاوت است. در نظر علامه، تدبر یک روش علمی برای کشف روابط مفهومی میان آیات است و شامل بررسی سیاق، ساختار آیه، پیوند مفاهیم و هماهنگی آیات با یکدیگر می‌شود. تدبر در این چهارچوب ابزاری عقلانی برای دستیابی به معانی عمیق‌تر قرآن است (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۵، ص. ۱۹). در مقابل، امام خمینی تدبر را مرحله آغازین ورود به بطون قرآن می‌داند، اما معتقد است که تدبر بدون تهذیب نفس به نتیجه حقیقی نمی‌رسد. به تعبیر او، فهم ظاهر مقدمه فهم باطن است، ولی باطن تنها در صورت آمادگی معنوی انسان آشکار می‌شود (خمینی، ۱۳۶۰، ص. ۳۶).

بنابراین، درحالی‌که تدبر در روش علامه نقش محوری و روش‌شناختی دارد، در دیدگاه امام مقدمه‌ای برای سلوک معنوی و کشف شهودی معانی قرآن است.

۳. جایگاه عقل در فهم بطون قرآن

در اندیشه علامه طباطبائی، عقل قطعی یکی از ابزارهای مهم فهم قرآن است. او معتقد است که عقل برهانی نه تنها با قرآن تعارض ندارد بلکه در مواردی برای فهم صحیح آیات ضروری است؛ به‌ویژه در آیاتی که ظاهر آن‌ها ممکن است به تشبیه یا تجسیم منجر شود. بنابراین عقل در روش علامه نقشی فعال در تفسیر قرآن دارد (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۳، ص. ۷۵). امام خمینی نیز عقل برهانی را معتبر می‌داند و در تبیین برخی آیات از مباحث فلسفی بهره می‌گیرد، اما معتقد است که عقل تنها تا مرز خاصی پیش می‌رود و نمی‌تواند به عمق نهایی بطون قرآن دست یابد. از نظر او عقل انسان را تا «آستانه شهود» هدایت می‌کند، ولی کشف کامل معانی قرآن نیازمند معرفت قلبی و شهود عرفانی است (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۲۰۷).

از این رو می‌توان گفت که در اندیشه علامه عقل یکی از ابزارهای اصلی فهم قرآن است، درحالی که در دیدگاه امام عقل نقش مقدماتی دارد و در نهایت باید جای خود را به شهود عرفانی بدهد.

۴. نقش روایات اهل بیت در فهم بطون

هر دو متفکر روایات اهل بیت (ع) را یکی از منابع اساسی فهم قرآن می‌دانند. علامه طباطبائی معتقد است که اهل بیت مفسران حقیقی قرآن هستند و روایات آنان می‌تواند لایه‌های عمیق‌تر آیات را روشن کند، اما وی تأکید می‌کند که این روایات باید با ظاهر قرآن و نظام کلی معارف آن سازگار باشند. از این رو روایات در چهارچوب روش «تفسیر قرآن به قرآن» مورد استفاده قرار می‌گیرند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۶، صص. ۳۰۹-۳۱۲). امام خمینی نیز روایات اهل بیت را منبع مهم فهم بطون قرآن می‌داند، اما نگاه او جنبه وجودشناختی و عرفانی بیشتری دارد. از نظر او اهل بیت نه فقط مفسران قرآن بلکه «مظهر حقیقت قرآن» و «انسان کامل» هستند و شناخت روایات و حقیقت وجودی آنان مقدمه فهم باطن قرآن است (خمینی، ۱۳۸۹، ص. ۴۹۷).

بنابراین، درحالی که در روش علامه روایات بیشتر نقش تفسیری و تبیینی دارند، در نگاه امام جایگاه آن‌ها با مفهوم ولایت و حقیقت انسان کامل پیوند خورده است.

۵. نقش طهارت نفس در فهم بطون قرآن

هر دو متفکر به اهمیت طهارت نفس در فهم قرآن اشاره کرده‌اند، اما میزان تأکید آن‌ها متفاوت است. علامه طباطبائی طهارت نفس را عاملی مؤثر در فهم عمیق‌تر قرآن می‌داند، ولی آن را شرط مطلق برای فهم معانی قرآن نمی‌شمارد. در نظر او حتی بدون سلوک عرفانی نیز می‌توان از طریق روش‌های علمی و تفسیری به بسیاری از معارف قرآن دست یافت (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۱۹، صص. ۱۳۷-۱۴۰). در مقابل، امام خمینی طهارت نفس را مهم‌ترین شرط فهم بطن قرآن می‌داند و معتقد است که بدون رفع حجاب‌های نفسانی، حتی دانشمندان علوم دینی نیز نمی‌توانند به حقیقت معانی قرآن دست یابند. در این نگاه، فهم بطون قرآن نتیجه مجاهده نفس و سیر معنوی انسان است (خمینی، ۱۳۷۸، ص. ۱۹۲).

در دیدگاه علامه، سلوک معنوی کمک‌کننده است؛ در دیدگاه امام خمینی، سلوک معنوی اساسی و محوری است.

۶. هدف نهایی از فهم بطن قرآن

علامه طباطبائی هدف اصلی از کشف بطون قرآن را فهم دقیق معارف و نظام هدایت قرآن می‌داند. لکن در نظر امام خمینی هدف اصلی، تحول معنوی انسان و رسیدن به توحید و قرب الهی است (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۱۲).

بنابراین در نگاه علامه، بطن قرآن بیشتر دانش تفسیری و معرفتی تولید می‌کند؛ در نگاه امام خمینی، بطن قرآن بیشتر تربیت معنوی و سلوک عرفانی ایجاد می‌کند.

۷. نوع نگاه به تأویل

در دیدگاه امام، بطن و تأویل از سنخ واحد (حقیقت وجودی قرآن) هستند و فقط در مرتبه تفاوت دارند. اما در دیدگاه علامه، بطن از سنخ معنا و تأویل از سنخ عین خارجی است. این تفاوت هستی‌شناختی، منشأ بسیاری از اختلافات بعدی است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج. ۳، ص. ۲۵؛ خمینی، ۱۳۸۶، ص. ۶۴).

در نگاه علامه، تأویل واقعیتهایی عینی است؛ در نگاه امام، تأویل بیشتر تجلیات معنوی و عرفانی دارد.

بررسی اختلاف نظرهای درون مکتبی (قابلیت جمع یا عدم جمع)

با وجود آنکه هر دو اندیشمند در چهارچوب حکمت متعالیه و عرفان نظری قرار می گیرند، برخی پژوهشگران معاصر این دو دیدگاه را ناسازگار دانسته و بر تفاوت بنیادین در مبانی هستی شناختی تأکید کرده اند (مثلاً: حسینی، ۱۳۸۸). در مقابل، گروهی دیگر آن ها را قابل جمع می دانند و معتقدند تفاوت در سطوح تحلیل (فلسفی در برابر عرفانی) است نه در حقیقت موضوع (مانند: مظفری، ۱۳۹۵).

نگارنده بر این باور است که با پذیرش نظریه ترکیبی ارائه شده در این مقاله، می توان این دو دیدگاه را به عنوان دو مرحله از یک فرآیند واحد (روش محوری در مرحله اول و سلوک محوری در مرحله سوم) تلقی کرد، نه دو نظریه متعارض.

ارزیابی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبائی و امام خمینی و بیان نظر ترکیبی

تحلیل دیدگاه علامه طباطبائی

نقاط قوت

نقاط قوت دیدگاه علامه درباره بطون قرآن را می توان در چند محور اصلی خلاصه کرد:

- روش مندی و انسجام تفسیری: علامه بطون قرآن را در چهارچوب یک روش علمی مشخص، یعنی «تفسیر قرآن به قرآن» تبیین می کند. این روش باعث می شود فهم بطون از حالت ذوقی و سلیقه ای خارج شده و در نظام تفسیری منظم قرار گیرد.
- حفظ پیوند میان ظاهر و باطن: در نظریه علامه، باطن در امتداد ظاهر قرار دارد و هرگز ظاهر آیات را نفی یا بی اعتبار نمی کند. این دیدگاه از افراط های باطن گرایی که به کنار گذاشتن ظاهر می انجامد جلوگیری می کند.
- پشتوانه فلسفی قوی: علامه با بهره گیری از مبانی حکمت متعالیه، به ویژه نظریه تشکیک وجود و مراتب هستی، توانسته است بطون قرآن را در قالب یک چهارچوب هستی شناختی منسجم توضیح دهد.
- تبیین عقلانی و قابل بررسی: تحلیل های علامه غالباً عقلانی و استدلالی است و بنابراین امکان نقد، بررسی و گفت و گوی علمی درباره آن فراهم است؛ امری که برای پژوهش های آکادمیک اهمیت زیادی دارد.
- تأکید بر تدبر در قرآن: علامه راه دستیابی به لایه های عمیق تر قرآن را تدبر در خود آیات می داند و از این طریق مخاطبان قرآن را به فهم فعال و مستقیم متن دعوت می کند.
- جلوگیری از تفسیرهای ذوقی و غیرمستند: با تکیه بر پیوند درونی آیات و معیارهای تفسیری، نظریه علامه مانع از آن می شود که هر برداشت شخصی به عنوان «باطن قرآن» معرفی شود.

- هماهنگی با روایات اهل بیت (ع): علامه نظریه بطون را با استناد به روایات مرتبط با مراتب قرآن توضیح می‌دهد و تلاش می‌کند میان داده‌های روایی و تحلیل‌های عقلی و تفسیری هماهنگی ایجاد کند.

در مجموع، مهم‌ترین نقطه قوت دیدگاه علامه این است که بطون قرآن را در چارچوبی علمی، عقلانی و متن‌محور تبیین می‌کند و بدین وسیله امکان مطالعه نظام‌مند و قابل ارزیابی این موضوع را در مطالعات قرآنی فراهم می‌سازد.

نقاط ضعف

به موازات نقاط قوت، نقدهایی نیز بر دیدگاه علامه طباطبائی درباره بطون قرآن وارد شده است که در اینجا با تکیه بر نمونه‌های عینی از میزان بررسی می‌شود:

- تعارض مبنا و عمل: علامه در مبانی نظری خود تصریح می‌کند که بطون قرآن از سنخ «معانی طولی» هستند و با دلالت مطابقی آیه در تضاد نیستند (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۳، ص. ۷۵). اما در عمل، برخی از نمونه‌هایی که ایشان به عنوان بطن معرفی می‌کند، از جنس دلالت مطابقی نیستند، بلکه دلالت التزامی یا تطبیق بر مصداق باطنی دارند. برای روشن شدن مطلب، دو نمونه را مستقیماً از میزان بررسی می‌کنیم: به عنوان نمونه، در آیه ۱۶ سورة نحل: «وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ»، علامه پس از نقل روایت از امام رضا (ع) که «علامات» را به ائمه (ع) و «نجم» را به رسول الله (ص) تفسیر کرده، صراحتاً می‌گوید: «لیس بتفسیر وائما هو من البطن» (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۱۲، ص. ۲۵۷). به نظر می‌رسد در اینجا، معنای ظاهری آیه (نشانه‌های زمینی و ستاره برای هدایت در شب) به هیچ‌وجه مستقیماً بر ائمه و پیامبر دلالت مطابقی ندارد. علامه خود اذعان می‌کند که این «بطن» است نه تفسیر. اما پرسش این است: آیا این بطن از نوع «معانی طولی» است که در امتداد معنای ظاهر قرار داشته باشد؟ به نظر می‌رسد در این نمونه، رابطه طولی معنایی برقرار نیست؛ بلکه یک تطبیق و جری یافتن آیه بر مصداق بالاتر است. بنابراین می‌توان گفت در اینجا بین مبانی نظری (معنای طولی) و مصداق عملی (تطبیق بر مصداق) فاصله وجود دارد، هرچند خود علامه نیز آن را «بطن» نامیده، نه «تفسیر». همچنین در آیه ۱۹ سورة الرحمن: «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ»، علامه از ابن عباس نقل می‌کند که مقصود از «بحرین» علی و فاطمه (ع) و مقصود از «لؤلؤ و مرجان» حسن و حسین (ع) هستند و می‌گوید: «و هو من البطن» (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج. ۱۹، ص. ۱۰۳). در اینجا نیز معنای ظاهری (دو دریای مختلف که به هم می‌رسند) هیچ دلالت مطابقی بر اشخاص ندارد. علامه باز هم آن را «بطن» می‌نامد، اما تبیین نمی‌کند که این معنا چگونه در طول معنای ظاهر قرار می‌گیرد. برخی پژوهشگران معتقدند که علامه در عمل، «بطن مصداقی» (جری و تطبیق) را نیز در ذیل بطون معنایی جای داده است، بدون آنکه تفکیک روشنی میان این دو ارائه کند (خانی مقدم و غروی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۶).
- خلط میان بطن و تأویل در برخی موارد: هرچند علامه در مبانی، بطن را از جنس معنا و تأویل را از جنس حقیقت عینی می‌داند، اما در برخی موارد، روایات بطنی را نقل می‌کند که به نظر می‌رسد

بیش از آنکه بیان‌کننده یک معنای باطنی باشند، به تأویل (حقیقت خارجی) اشاره دارند. برای نمونه، روایت «نحن العلامات» که در نمونه اول آمد، اگر واقعاً «علامات» در آیه، معنای حقیقی‌اش ائمه باشند، این دیگر یک «معنای طولی» نیست، بلکه تغییر مصداق است. این ابهام در تفکیک بطن و تأویل، از نقاط قابل تأمل در روش تفسیری علامه به شمار می‌رود (خانی‌مقدم و غروی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۸).

- عدم تفکیک میان «معنای باطنی» و «مصداق باطنی»: علامه بر «بطن معنایی» تأکید دارد، اما در عمل، مصداق را نیز به عنوان بطن معرفی می‌کند. این عدم تفکیک می‌تواند موجب خلط مفهومی شود. به عنوان نمونه: در آیه اول سوره نحل، روایات ظهور حضرت مهدی (عج) را به عنوان بطن ذکر کرده‌اند درحالی که از مصداق می‌باشد (رک: خانی‌مقدم و غروی، ۱۴۰۰، ص. ۱۲).
 - تبیین نسبتاً محدود از نقش سلوک معنوی: هرچند علامه به طهارت نفس و تقوا اشاره می‌کند، اما در دستگاه نظری او سلوک عرفانی به عنوان راه اصلی دستیابی به بطون قرآن مطرح نمی‌شود؛ درحالی که برخی متفکران آن را عامل اساسی در کشف بطون می‌دانند.
 - ابهام در رابطه بطون با تأویل: هرچند علامه به تفکیک بطون از تأویل پرداخته، اما در برخی موارد، این دو مفهوم چنان در هم تنیده می‌شوند که مرز میان آن‌ها مبهم می‌گردد (خانی‌مقدم و غروی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳).
 - دسترس‌پذیری محدود برای عموم مخاطبان: مبانی فلسفی مورد استفاده علامه، مانند تشکیک وجود و مراتب هستی، ممکن است برای مخاطبان غیرمتخصص دشوار باشد و فهم نظریه بطون در چهارچوب آن نیازمند آشنایی با فلسفه اسلامی باشد.
- در مجموع می‌توان گفت مهم‌ترین محدودیت دیدگاه علامه این است که تبیین بطون قرآن در آن بیشتر در چارچوبی فلسفی و تفسیری انجام می‌شود و ابعاد شهودی و سلوکی فهم قرآن کمتر مورد تأکید قرار می‌گیرد؛ هرچند همین ویژگی در عین حال به این نظریه انسجام علمی و روش‌مندی قابل توجهی بخشیده است.

تحلیل دیدگاه امام خمینی

نقاط قوت

- نقاط قوت دیدگاه امام خمینی درباره بطون قرآن را می‌توان در چند محور اصلی بیان کرد:
- نگاه عمیق عرفانی به حقیقت قرآن: امام خمینی قرآن را صرفاً متن یا مجموعه‌ای از مفاهیم نمی‌داند، بلکه آن را حقیقتی وجودی و تجلی اسماء و صفات الهی معرفی می‌کند. این نگاه، عمق معنوی و وجودی بطون قرآن را برجسته می‌سازد.
- پیوند بطون قرآن با سلوک معنوی انسان: در اندیشه امام، فهم بطون قرآن تنها یک فعالیت علمی نیست، بلکه با تهذیب نفس، سلوک عرفانی و تحول درونی انسان ارتباط دارد. این دیدگاه نشان می‌دهد که معرفت قرآنی با تربیت معنوی پیوندی عمیق دارد.

- تبیین جایگاه انسان کامل و ولایت: امام خمینی بطون قرآن را با مفهوم ولایت و انسان کامل مرتبط می‌داند و اهل بیت (ع) را مظهر کامل حقیقت قرآن معرفی می‌کند. این تبیین، جایگاه معصومان در فهم عمیق قرآن را به‌شکلی گسترده‌تر روشن می‌کند.
- توجه به مراتب وجودی قرآن: در دیدگاه امام، قرآن دارای مراتب مختلف از عالم غیب تا عالم لفظ است. این تحلیل باعث می‌شود بطون قرآن در چهارچوب مراتب هستی و تجلیات الهی فهم شود.
- تأکید بر نقش طهارت باطنی: امام طهارت نفس، اخلاص و تهذیب اخلاقی را شرط اساسی درک بطون قرآن می‌داند. این تأکید باعث می‌شود فهم قرآن صرفاً به سطح دانش نظری محدود نشود.
- بعد تربیتی و تحول‌آفرین فهم قرآن: در نگاه امام، هدف اصلی فهم بطون قرآن صرفاً کشف معانی عمیق نیست، بلکه هدایت، تحول روحی و رساندن انسان به توحید و قرب الهی است.
- گشودن افق‌های معنوی گسترده در تفسیر قرآن: رویکرد عرفانی امام امکان فهم لایه‌های عمیق‌تر و معنوی‌تر قرآن را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که معارف قرآنی می‌تواند در ساحت‌های وجودی و باطنی انسان نیز تجلی یابد.

در مجموع، مهم‌ترین نقطه قوت دیدگاه امام خمینی این است که بطون قرآن را در پیوند با حقیقت وجودی قرآن، سلوک معنوی انسان و مقام ولایت تبیین می‌کند و بدین وسیله بُعد عرفانی و تربیتی فهم قرآن را برجسته می‌سازد.

نقاط ضعف

نقاط ضعف دیدگاه امام خمینی درباره بطون قرآن در چند محور مطرح می‌شود:

- اتکای زیاد به شهود عرفانی: در اندیشه امام، کشف بطون قرآن تا حد زیادی با شهود عرفانی و سلوک معنوی مرتبط است. از آنجاکه تجربه شهودی امری شخصی و درونی است، ارزیابی و سنجش علمی آن برای دیگران دشوار می‌شود.
- امکان برداشت‌های ذوقی و سلیقه‌ای: وقتی فهم بطون به تجربه عرفانی و حالات باطنی وابسته شود، این احتمال وجود دارد که برداشت‌های شخصی و ذوقی به‌عنوان بطن قرآن مطرح شود، بدون آنکه معیار روشنی برای تمایز آن‌ها وجود داشته باشد.
- پیچیدگی مفاهیم عرفانی: مفاهیمی مانند تجلی اسماء الهی، ولایت مطلقه، انسان کامل و مراتب وجودی در عرفان نظری، برای بسیاری از مخاطبان و حتی برخی پژوهشگران علوم قرآنی دشوار و پیچیده است.
- کمتر بودن تمرکز بر تحلیل متن قرآن: در این رویکرد، توجه اصلی به مراتب وجودی و باطنی قرآن است و تحلیل ساختار درونی آیات و ارتباط نظام‌مند آن‌ها (که در برخی روش‌های تفسیری محور است) کمتر مورد تأکید قرار می‌گیرد.
- ابهام در تطبیق عملی: دیدگاه امام خمینی هرچند در سطح نظری عمیق و جامع است، اما در مقام عمل و تفسیر آیات، تطبیق آن با چالش‌هایی مواجه است و نمونه‌های عملی چندانی از تطبیق این دیدگاه در آثار ایشان دیده نمی‌شود.

- ابهام در رابطه مراتب هفت گانه با آیات قرآن: اینکه هر یک از مراتب هفت گانه تنزلات قرآن چگونه بر آیات خاص قابل تطبیق است و چه رابطه‌ای با معانی آیات دارد، در آثار امام خمینی به روشنی تبیین نشده است. مثلاً امام خمینی در آداب الصلاة مراتب هفت گانه نزول قرآن (از حضرت علمیه تا شهادت مطلقه) را مطرح می‌کند، اما در هیچ‌یک از آثار تفسیری خود، به‌طور مشخص نشان نمی‌دهد که یک آیه خاص چگونه در هر یک از این مراتب قابل تلاوت و فهم است. به عنوان نمونه، آیا سوره حمد در مرتبه «عقل اول» معنایی متفاوت با مرتبه «عالم مثال» دارد؟ این پرسش بی‌پاسخ مانده است. این ابهام، کاربست عملی نظریه ایشان را با دشواری مواجه می‌سازد.
- در مجموع، مهم‌ترین نقدی که به این دیدگاه وارد می‌شود این است که رویکرد امام خمینی در تبیین بطون قرآن بیشتر عرفانی و شهودی است و از نظر روش شناسی تفسیری، معیارهای عینی و قابل ارزیابی کمتری نسبت به برخی رویکردهای متن محور ارائه می‌دهد؛ هرچند همین ویژگی باعث شده است که این دیدگاه بُعد معنوی و وجودی قرآن را بسیار پررنگ‌تر نشان دهد.

ارزیابی تطبیقی

در ارزیابی تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و امام خمینی درباره بطون قرآن، با توجه به نقاط قوت و ضعف هر دو رویکرد، می‌توان چند نکته تحلیلی مطرح کرد:

۱. تفاوت در محور روش شناسی فهم بطون

رویکرد علامه طباطبایی بیشتر متن محور و تفسیری است و بر تحلیل درونی آیات و روش «تفسیر قرآن به قرآن» تکیه دارد، درحالی که رویکرد امام خمینی وجودمحور و سلوکی است و کشف بطون را در پیوند با تهذیب نفس و شهود عرفانی می‌بیند. از این جهت، دیدگاه علامه از نظر روش علمی قابل سنجش‌تر است، اما دیدگاه امام عمق معنوی و وجودی بیشتری را برجسته می‌کند.

۲. تفاوت در مبانی هستی شناختی

علامه بطون قرآن را بر پایه مبانی فلسفی حکمت متعالیه و نظریه تشکیک وجود تبیین می‌کند، درحالی که امام خمینی این مسئله را در چهارچوب عرفان نظری و نظریه تجلی اسماء الهی توضیح می‌دهد. بنابراین، تبیین علامه بیشتر فلسفی و تبیین امام بیشتر عرفانی است.

۳. نقش انسان در فهم بطون

در نگاه علامه، انسان به عنوان مفسر و کاشف معانی قرآن مطرح است، اما در اندیشه امام خمینی انسان کامل مظهر حقیقت قرآن تلقی می‌شود. این تفاوت نشان دهنده تأکید بیشتر امام بر پیوند وجودی میان انسان و قرآن است.

۴. معیارهای اعتبار فهم بطون

در نظریه علامه، معیار اعتبار فهم بطون بیشتر بر انسجام با ظواهر آیات، تدبر در قرآن و استناد به روایات استوار است؛ درحالی که در دیدگاه امام، علاوه بر این عناصر، طهارت نفس و سلوک معنوی نیز نقش تعیین کننده دارند.

۵. کارکرد معرفتی در برابر کارکرد تربیتی

دیدگاه علامه بیشتر بر کشف نظام معارف قرآن و تبیین علمی بطون آن تمرکز دارد، اما در رویکرد امام خمینی هدف نهایی فهم بطون، تحول معنوی انسان و حرکت به سوی توحید است. بنابراین، یکی بیشتر جنبه معرفتی و دیگری بیشتر جنبه تربیتی دارد.

با وجود تفاوت‌ها، این دو دیدگاه را می‌توان تا حدی مکمل یکدیگر دانست؛ زیرا رویکرد علامه چهارچوب علمی و تفسیری منسجمی برای فهم قرآن فراهم می‌کند و رویکرد امام خمینی بُعد معنوی و وجودی این فهم را تقویت می‌کند.

در مجموع، ارزیابی تطبیقی نشان می‌دهد که دیدگاه علامه طباطبائی در حوزه روش‌مندی تفسیری و تحلیل عقلانی متن قرآن قوت بیشتری دارد، درحالی‌که دیدگاه امام خمینی در تبیین عرفانی و تأکید بر سلوک معنوی و بُعد وجودی قرآن برجسته‌تر است. از این رو، ترکیب این دو رویکرد می‌تواند تصویر جامع‌تری از مسئله بطون قرآن ارائه دهد و هم جنبه علمی و هم جنبه معنوی فهم قرآن را در بر گیرد.

نظریه ترکیبی: مدلی عملیاتی برای فهم بطون قرآن

با توجه به نقاط قوت و ضعف دو دیدگاه بررسی شده، می‌توان یک نظریه ترکیبی مرحله‌ای طراحی کرد که هم روش‌مندی تفسیری علامه را حفظ کند و هم بُعد سلوکی و وجودی مورد تأکید امام خمینی را در بر گیرد. این مدل به جای توصیه‌های کلی، شامل سه مرحله متوالی و چهار معیار اعتبارسنجی است.

الف) مراحل سه‌گانه فهم بطون قرآن در مدل ترکیبی

مرحله اول: فهم ظاهر و کشف بطون معنایی (روش محور)

- ابزارها: تدبر در آیات، تفسیر قرآن به قرآن، قواعد زبان عربی، عقل برهانی.
 - نتیجه: دستیابی به لایه‌های طولی معنا (بطون معنایی) که با ظاهر سازگارند.
 - نمونه: فهم مراتب توحید از آیه «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» با کمک آیات دیگر.
- این مرحله برگرفته از روش علامه طباطبائی است و برای همه مفسران قابل انجام است.

مرحله دوم: تطبیق بر مصادیق باطنی (روایت محور)

- ابزارها: روایات معتبر اهل بیت (ع)، تاریخ، عقل.
 - نتیجه: کشف مصادیق باطنی آیات (جری و تطبیق) که در طول تاریخ تحقق یافته‌اند.
 - نمونه: تطبیق آیه «وَعَلَامَاتٍ» بر ائمه (ع) یا تطبیق «بحرین» بر علی و فاطمه (ع).
- این مرحله نیازمند مراجعه به منابع روایی و اجتهاد در اعتبارسنجی است.

مرحله سوم: شهود بطون وجودی (سلوک محور)

- ابزارها: تهذیب نفس، طهارت باطن، سلوک عرفانی، کشف و شهود.
- نتیجه: درک حقیقت قرآن در مراتب بالای هستی (بطون وجودی) که از سنخ تجلی اسماء الهی است.

• نمونه: شهود آیه نور به عنوان تجلی اسم اعظم الهی در قلب سلیم.

این مرحله برگرفته از دیدگاه امام خمینی است و تنها برای سالکان واصل ممکن می‌شود.

مراحل به صورت تدریجی و تشکیکی طراحی شده‌اند. مرحله اول مقدمه مرحله دوم است (زیرا بدون فهم دقیق ظاهر و بطون معنایی، تطبیق بر مصادیق ممکن نیست). مرحله دوم نیز می‌تواند زمینه‌ساز مرحله سوم باشد، اما مرحله سوم بدون سلوک مستقل حاصل نمی‌شود. همچنین امکان بازگشت از مرحله سوم به مرحله اول برای ارزیابی مجدد وجود دارد.

ب) معیارهای چهارگانه اعتبار بطون در مدل ترکیبی

هر بطن (چه معنایی، چه مصداقی، چه وجودی) باید با این چهار معیار سنجیده شود:

معیار	توضیح	مثال نقض
سازگاری با ظاهر آیه	بطن نباید ظاهر را باطل یا نفی کند.	اگر بطن آیه «یدالله» را به معنای «دست جسمانی» بگیرد، با ظاهر (که حمل بر تشبیه می‌شود) ناسازگار است.
هماهنگی با نظام کلی قرآن	بطن نباید با آیات محکم و اصول مسلم قرآنی تعارض داشته باشد.	بطنی که عدل الهی را نفی کند، مردود است.
تأیید یا عدم مخالفت با روایات معتبر	روایات اهل بیت می‌تواند بطن را تأیید یا رد کند.	اگر بطن ادعایی در روایات رد شده باشد، اعتبار ندارد.
قابلیت انتقال نسبی	بطن باید حداقل به صورت استدلالی برای دیگران قابل توضیح باشد (حتی بطن وجودی پس از شهود، قابل توصیف است).	بطنی که «فقط برای من قابل فهم است و نمی‌توانم آن را به هیچ‌وجه توضیح دهم»، از حیطة پژوهش خارج است.

ج) تفکیک نهایی انواع بطون

با الهام از مدل ترکیبی، می‌توان بطون قرآن را به سه نوع تقسیم کرد که هرکدام در مرحله‌ای از مدل کشف می‌شوند:

نوع بطن	مرحله	تعریف و مثال (با توجه به آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» [نور: ۳۵])	روش کشف
بطن معنایی	مرحله ۱	لایه‌های عمیق‌تر معنا در طول ظاهر مثال: با تدبر در آیات دیگر، نور به معنای هدایت و وجودبخشی الهی تفسیر می‌شود (روش علامه).	تدبر، تفسیر قرآن به قرآن
بطن مصداقی	مرحله ۲	تطبیق آیه بر مصادیق باطنی در طول تاریخ مثال: با مراجعه به روایات، «نور» به پیامبر و ائمه (ع) تطبیق داده می‌شود (مثلاً نور در روایت تفسیر برهان).	روایات، اجتهاد
بطن وجودی	مرحله ۳	حقیقت وجودی قرآن در مراتب بالای هستی مثال: سالک با تهذیب نفس، نور الهی را به عنوان تجلی اسم اعظم در قلب خود شهود می‌کند (روش امام خمینی).	سلوک و شهود

د) جدول مقایسه نهایی دیدگاه‌های علامه طباطبائی و امام خمینی درباره بطون قرآن

محور مقایسه	علامه طباطبائی	امام خمینی
هستی‌شناسی قرآن	حقیقت وجودی تشکیکی؛ نزول از کتاب مکنون تا الفاظ	تجلی اسم اعظم الهی؛ نزول از حضرت علمیه تا شهادت
مراتب بطون	مراتب طولی نسبی (ظاهر نسبت به مرتبه بالاتر بطن است)	مراتب وجودی منطبق بر حضرات سبعة (عوالم هفت‌گانه)
نسبت ظاهر و باطن	وحدت طولی؛ ظاهر مرتبه نازل و باطن مرتبه شدیدتر یک حقیقت	دو وجه از یک وحدت وجودی؛ باطن مکمل ظاهر
حقیقت باطن	کتاب مکنون (مرتبه عالی وجود قرآن در عالم امر)	حقیقت ولایت مطلقه (انسان کامل)
رابطه انسان و قرآن	انسان کاشف حقیقت قرآن	انسان کامل مظهر حقیقت قرآن
روش اصلی دستیابی	تفسیر قرآن به قرآن، تدبر، عقل برهانی	تهذیب نفس، سلوک معنوی، شهود عرفانی
جایگاه عقل	ابزار اساسی و معیار اصلی فهم	ابزار مقدماتی؛ عقل را تا آستانه شهود می‌رساند
نقش طهارت نفس	عامل کمک‌کننده و زمینه‌ساز	شرط اساسی و ضروری
نقش روایات	منبع تفسیری در چهارچوب روش قرآن به قرآن	مظهر حقیقت ولایت؛ شناخت اهل بیت مقدمه فهم باطن
هدف نهایی فهم بطن	کشف نظام معارف و هدایت قرآن	تحول معنوی و وصول به توحید
نظریه ترکیبی (پیشنهاد)	سه مرحله: بطن معنایی با تدبر و روش تفسیری؛ بطن مصادیقی با روایات؛ بطن وجودی با سلوک و شهود. همراه با چهار معیار اعتبار: سازگاری با ظاهر، هماهنگی با نظام کلی قرآن، تأیید روایی، قابلیت انتقال نسبی.	

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبائی و امام خمینی درباره بطون قرآن نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند در اصول زیر اشتراک دارند: پذیرش اصل بطون، حقیقت وجودی قرآن، تعدد مراتب بطون، پیوسته بودن طولی ظاهر و باطن، عدم ابطال ظاهر توسط باطن، شرط‌مندی فهم بطن، نقش تدبر، عقل و روایات، و جایگاه محوری اهل بیت (ع) در کشف بطون.

با این حال، تفاوت‌های بنیادینی نیز وجود دارد. در حوزه هستی‌شناسی، علامه با تکیه بر حکمت متعالیه، قرآن را حقیقتی تشکیکی می‌داند که از کتاب مکنون تا الفاظ نزول یافته است، درحالی‌که امام خمینی با رویکرد عرفانی، قرآن را تجلی اسم اعظم الهی و مرتبط با حقیقت ولایت می‌داند. در حوزه معرفت‌شناسی، علامه محور اصلی را روش تفسیر قرآن به قرآن، تدبر و عقل برهانی قرار می‌دهد و طهارت نفس را عامل کمک‌کننده

می‌داند؛ اما امام خمینی تهذیب نفس و سلوک معنوی را شرط اساسی و شهود عرفانی را ابزار اصلی کشف بطون معرفی می‌کند.

ارزیابی نقاط قوت و ضعف نشان می‌دهد که دیدگاه علامه از نظر روش‌مندی، انسجام علمی و قابلیت ارزیابی قوی‌تر است، اما توجه کافی به بُعد سلوکی و تجربه عرفانی ندارد. در مقابل، دیدگاه امام خمینی عمق معنوی و تربیتی را برجسته می‌سازد، اما از نظر معیارهای عینی و کاربرست عملی (به‌ویژه تطبیق مراتب هفت‌گانه بر آیات خاص) ضعیف‌تر است.

براساس این یافته‌ها، مقاله یک نظریه ترکیبی مرحله‌ای ارائه می‌دهد که شامل سه مرحله متوالی است: فهم ظاهر و کشف بطون معنایی با روش تفسیر قرآن به قرآن، کشف بطون مصداقی با کمک روایات، و شهود بطون وجودی از طریق تهذیب نفس و سلوک. همچنین چهار معیار اعتبار (سازگاری با ظاهر، هماهنگی با نظام کلی قرآن، تأیید روایی، و قابلیت انتقال نسبی) برای سنجش هر بطن پیشنهاد شده است. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده این مدل ترکیبی را بر روی نمونه‌های بیشتری از آیات (مانند آیه نور، آیه ولایت) آزمون کنند و امکان تعمیم آن به سایر مفسران و مکاتب تفسیری را بررسی نمایند.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ایزدی، مهدی، و عبدالله زاده، علی. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی وجوه معناشناختی و وجودشناختی مفهوم «بطن» و «تأویل» با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی و امام خمینی. مطالعات تأویلی قرآن، (۱۱)، ۷۳-۵۵.
- بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۸). باطن قرآن کریم. فصلنامه معرفت، (۲۶)، ۳-۱۲.
- حسینی، سید عبدالله. (۱۳۸۸). بطن قرآن از دیدگاه امام خمینی رحمه الله. مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های قرآنی امام خمینی، ج ۲، ۱-۲۰. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خانی مقدم، مهیار و غروی، سیده سعیده. (۱۴۰۰). تحلیل انتقادی دیدگاه علامه طباطبائی و آیت‌الله معرفت درباره بطن قرآن کریم. دوفصلنامه پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۷ (۱۳)، ۱۶۱-۱۲۹.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). آداب الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۴۱۰ق). التعليقات على شرح فصوص الحکم. قم: مؤسسه پاسدار اسلام.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۰). تفسیر حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۶). سر الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۴). شرح دعای سحر. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۶). مصباح الهدایة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۲۱ق). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دار الکتب العربی.
- شریفانی، محمد و محب‌پورحقیقی، زهرا. (۱۳۹۴). تحلیل باطن قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبائی. نشریه علمی مطالعات تفسیری، ۶ (۲۱)، ۱۷۹-۱۹۲.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات. قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۲۷ق). تفسیر البیان فی الموافقة بین الحديث و القرآن. بیروت: دارالتعارف.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۶۸). قرآن در اسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). کتاب العین. قم: هجرت.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی. تهران: مکتبه الصدر.
- کلانتری، ابراهیم. (۱۳۸۵). ظهور و بطن قرآن کریم. فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، ۲۴ (۳)، ۱۱۲-۱۳۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مظفری، حسین. (۱۳۹۵). مراتب متعدد معنایی قرآن کریم از منظر عارفان مسلمان با تأکید بر آرای امام خمینی. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۲ق). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القرآن الکریم. قم: بیدار.

References

- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Lisān al-‘Arab* (The Tongue of the Arabs). Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Izādī, Maḥdī and ‘Abd Allāhzāda, ‘Alī. (1397 SH [2018 CE]). "Barrasī-yi Taṭbīqī-yi Wujūh-i Ma‘nā-shinākhī wa Wujūd-shinākhī-yi Maḥmūm-i ‘Baṭn’ wa ‘Ta’wīl’ bā Ta’kīd bar Dīdgāh-i ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī wa Imām Khomeinī" (A Comparative Study of the Semantic and Ontological Dimensions of the Concepts of ‘Baṭn’ and ‘Ta’wīl’ with Emphasis on the Perspectives of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī and Imām Khomeinī). *Muṭālī ‘āt-i Ta’wīlī-yi Qur’ān* (Ta’wīlī Studies of the Qur’ān), 1(1), pp. 55–73. [In Persian]
- Bābā’ī, ‘Alī Akbar. (1388 SH [2009 CE]). "Bāṭin-i Qur’ān-i Karīm" (The Inner Dimension of the Noble Qur’ān). *Faṣlnāma-yi Ma‘rifat* (Knowledge Journal), No. 26, pp. 3–12. [In Persian]
- Ḥusaynī, Sayyid ‘Abd Allāh. (1388 SH [2009 CE]). "Baṭn-i Qur’ān az Dīdgāh-i Imām Khomeinī" (The Inner Dimension of the Qur’ān from the Perspective of Imām Khomeinī). In *Majmū‘a-yi Maqālāt-i Hamāyish-i Andīshahā-yi Qur’ānī-yi Imām Khomeinī* (Proceedings of the Conference on Imām Khomeinī's Qur’ānic Thought), Vol. 2, pp. 1–20. Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khānī Moghaddam, Maḥyār and Gharavī, Sayyida Sa‘īda. (1400 SH [2021 CE]). "Taḥlīl-i Intiqādī-yi Dīdgāh-i ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī wa Āyat Allāh Ma‘rifat dar Bāra-yi Baṭn-i Qur’ān-i Karīm" (A Critical Analysis of the Perspectives of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī and Āyat Allāh Ma‘rifat on the Inner Dimension of the Noble Qur’ān). *Dū-Faṣlnāma-yi Pizhūhishhā-yi Taḥsīr-i Taṭbīqī* (Bi-Annual Journal of Comparative Exegetical Studies), 7(13), pp. 129–161. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1378 SH [1999 CE]). *Ādāb al-Ṣalāt* (The Etiquette of Prayer). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1410 AH [1989–1990 CE]). *Al-Ta’līqāt ‘alā Sharḥ Fuṣūṣ al-Ḥikam* (Glosses on the Commentary on the Bezels of Wisdom). Qom: Mu‘assasa-yi Pāsdār-i Islām. [In Arabic]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1360 SH [1981 CE]). *Tafsīr-i Ḥamd* (Exegesis of the Chapter of Praise). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1389 SH [2010 CE]). *Chihil Ḥadīth* (Forty Hadiths). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1376 SH [1997 CE]). *Sirr al-Ṣalāt* (The Secret of Prayer). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1374 SH [1995 CE]). *Sharḥ-i Du ‘ā-yi Saḥar* (Commentary on the Dawn Supplication). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1378 SH [1999 CE]). *Ṣaḥīfa-yi Imām* (The Imam's Epistles). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1386 SH [2007 CE]). *Miṣbāḥ al-Hidāya* (The Lamp of Guidance). Tehran: Mu‘assasa-yi Tanzīm wa Nashr-i Āthār-i Imām Khomeinī. [In Persian]

- al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1412 AH [1991–1992 CE]). *Mufradāt Alfāz al-Qurʾān* (The Vocabulary of Qurʾānic Terms). Beirut: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- al-Suyūfī, Jalāl al-Dīn. (1421 AH [2000–2001 CE]). *Al-Itqān fī ʿUlūm al-Qurʾān* (The Perfection in the Sciences of the Qurʾān). Beirut: Dār al-Kutub al-ʿArabī. [In Arabic]
- Sharīfānī, Muḥammad and Muḥibbʿpūr Ḥaqīqī, Zahrā. (1394 SH [2015 CE]). "Taḥlīl-i Bātin-i Qurʾān-i Karīm az Dīdgāh-i ʿAllāma Ṭabāṭabāʾī" (Analysis of the Inner Dimension of the Noble Qurʾān from the Perspective of ʿAllāma Ṭabāṭabāʾī). *Nashrīya-yi ʿIlmī-yi Muṭāliʾāt-i Tafsīrī* (Scientific Journal of Exegetical Studies), 6(21), pp. 179–192. [In Persian]
- al-Ṣaffār, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1404 AH [1983–1984 CE]). *Baṣāʾir al-Darajāt* (The Insights into the Degrees). Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Marʾashī. [In Arabic]
- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1427 AH [2006–2007 CE]). *Tafsīr al-Bayān fī al-Muwāfaqa bayn al-Ḥadīth wa-l-Qurʾān* (The Clarifying Exegesis on the Harmony between Hadīth and the Qurʾān). Beirut: Dār al-Taʾāraf. [In Arabic]
- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH [1970–1971 CE]). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qurʾān* (The Balance in Qurʾānic Exegesis). Beirut: Muʾassasat al-ʿAlamī li-l-Maṭbūʾāt. [In Arabic]
- Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1368 SH [1989 CE]). *Qurʾān dar Islām* (The Qurʾān in Islam). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]
- al-Tūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān* (The Elucidation in Qurʾānic Exegesis). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
- al-Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1409 AH [1988–1989 CE]). *Kitāb al-ʿAyn* (The Book of ʿAyn). Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Mullā Muḥsin. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Tafsīr al-Ṣāfi* (The Pure Exegesis). Tehran: Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
- Kalāntārī, Ibrāhīm. (1385 SH [2006 CE]). "Zahr wa Baṭn-i Qurʾān-i Karīm" (The Outward and Inner Dimensions of the Noble Qurʾān). *Faṣḥnāma-yi Pizhūhishī-yi Dānishgāh-i Imām Ṣādiq (AS)* (Research Journal of Imam Ṣādiq University), 24(3), pp. 112–138. [In Persian]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Yaʿqūb. (1407 AH [1986–1987 CE]). *Al-Kāfi* (The Sufficient). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
- al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH [1982–1983 CE]). *Biḥār al-Anwār* (The Oceans of Lights). Beirut: Muʾassasat al-Wafāʾ. [In Arabic]
- Muẓaffarī, Ḥusayn. (1395 SH [2016 CE]). "Marātib-i Muttaʿaddid-i Maʿnāʾī-yi Qurʾān-i Karīm az Manẓar-i ʿArīfān-i Musalmān bā Taʾkīd bar Ārā-yi Imām Khomeinī" (The Multiple Semantic Levels of the Noble Qurʾān from the Perspective of Muslim Mystics with Emphasis on Imam Khomeini's Views). *Dāʾirat al-Maʿārif-i Buzurg-i Islāmī* (The Great Islamic Encyclopedia). Tehran: Markaz-i Dāʾirat al-Maʿārif-i Buzurg-i Islāmī. [In Persian]
- Maʿrifat, Muḥammad Hādī. (1422 AH [2001–2002 CE]). *Al-Tamhīd fī ʿUlūm al-Qurʾān* (The Introduction to the Sciences of the Qurʾān). Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Mullā Ṣadrā (Ṣadr al-Dīn Shīrāzī), Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1363 SH [1984 CE]). *Tafsīr al-Qurʾān al-Karīm* (Exegesis of the Noble Qurʾān). Qom: Bīdār. [In Arabic]